

**Masarykova univerzita
Filozofická fakulta**

Ústav české literatury a knihovnictví

Magisterská diplomová práce

2013

Bc. Lucie Nekolná

**Masarykova univerzita
Filozofická fakulta**

Ústav české literatury a knihovnictví

Učitelství českého jazyka a literatury
pro střední školy

Bc. Lucie Nekolná

**Obraz českého člověka
v díle Eduarda Basse**

Magisterská diplomová práce

Vedoucí práce: Mgr. Luisa Nováková, Ph.D.

2013

Prohlašuji, že jsem diplomovou práci vypracovala samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury.

.....

Na tomto místě bych chtěla poděkovat vedoucí své práce Mgr. Luise Novákové, Ph.D., za cenné rady, podněty a připomínky.

Obsah

1 Úvod	1
2 Česká povaha	9
2.1 Způsob zkoumání národního charakteru	9
2.2 Poznámky k historii zkoumání českého charakteru	11
3 České vlastnosti	16
3.1 Přehled vybraných vlastností	16
3.2 Zobrazení českých vlastností v dílech Eduarda Basse	19
4 Česká společnost a vztah Čechů k vlastnímu národu	36
4.1 Přehled charakteristik	36
4.2 Národ, společnost a politika v dílech Eduarda Basse	41
5 Češi a jiné národy	55
5.1 Srovnání Čechů s jinými národy	55
5.2 Spolupráce národů v dílech Eduarda Basse	58
6 Závěr	66
7 Seznam použité literatury a pramenů	73

1 Úvod

Eduard Bass je spisovatel, s jehož jménem si širší veřejnost většinou spojuje hlavně román *Cirkus Humberto*, případně povídkový soubor *Lidé z maringotek* a humoristickou prózu pro děti *Klapzubova jedenáctka*. S výjimkou *Klapzubovy jedenáctky* se přitom jedná o díla vydaná až ve 40. letech 20. století, ačkoliv Eduard Bass začal psát už v době před první světovou válkou a byl literárně činný až do své smrti (v roce 1946).

Důkladnějšímu dobovému zhodnocení jeho díla bránila souhra nepříznivých okolností. Kritici věnovali Bassovi největší pozornost až po vydání *Cirkusu Humberto* (v roce 1941), což bylo v době značně omezených tvůrčích možností. Slibné kritiky a nadšené reakce čtenářů na tento román (a na soubor *Lidé z maringotek*) už z hlediska autorovy tvorby v jiné podobné dílo nevyústily, Bass totiž brzy po skončení války zemřel. V letech 1955–1963 vyšlo v 8 svazcích souborné vydání Bassova díla pod názvem *Dílo Eduarda Basse* v nakladatelství Československý spisovatel.¹ Jeho román, povídky, rozhlásky a další práce tak byly formou doslovů a poznámek hodnoceny i dlouho po jeho smrti. Tyto texty jsou ale bohužel často negativně ovlivněny dobou totality, ve které vycházely.

Hodnotitelé Bassova nejvýznamnějšího díla – *Cirkusu Humberto* – se většinou shodují v několika bodech. Téměř bez výjimky hodnotí román kladně především za věrné zobrazení cirkusového prostředí. Druhým častým předmětem kritik je Bassovo ocenění předností českého člověka, které znamenalo pro čtenáře povzbuzení v nelehkém období protektorátu. I to byl jeden z důvodů, proč se stal román (podle Jiřího Brabce) „jednou z nejpobornějších českých knih v době okupace“².

Tato práce si klade za cíl povšimnout si právě tohoto aspektu Bassova díla (zobrazení českého člověka), a to nejen v *Cirkuse Humberto*.³ Pokud se Eduardu Bassovi opravdu podařilo pracovat s tématem češství a charakteristikou českého člověka tak věrně, že to oceňují hodnotitelé jeho díla nejen za války, ale i dlouho po ní, je nasnadě položit si otázku, zda a jak se tímto tématem zabýval ve své další literární a žurnalistické činnosti – v novinových rozhláscích, kázáníčkách, povídkách, případně při práci v kabaretu.

¹ Původně jich bylo plánováno deset. Viz Hájková, Alena. Eduard Bass. In Blahynka, Milan a kol. *Čeští spisovatelé 20. století: slovníková příručka*. Praha: Československý spisovatel, 1985, s. 22.

² Brabec, Jiří. Česká literatura v letech 1939–1945. In Mukařovský, Jan a kol. *Dějiny české literatury IV. Literatura od konce 19. století do roku 1945*. Praha: Victoria Publishing, 1995, s. 477.

³ Ten ovšem nemůže na druhou stranu zůstat jakožto výjimečná část autorovy tvorby opomenut.

Dílčí otázky, které si diplomová práce klade, se tedy týkají pojetí Čechů v různých Bassových dílech. Budeme se zabývat „českými“ vlastnostmi, kterých si spisovatel všímá, a jejich kladného, nebo naopak záporného hodnocení. Dále by práce měla ověřit, jestli je v *Cirkuse Humberto* (potažmo v jiných dílech) český člověk opravdu oslavován a oceňován v té míře, jaká vyplývá z kritik. A konečně by se měla zabývat i vztahem Čechů k jiným národnostem a otázkou, zda jsou příslušníci některého národa vyzdvihováni nad jiné.

Protože by postižení typických českých vlastností, byť v literárním díle, nemělo být jen zcela svévolným výběrem několika charakteristik, bude se první část práce věnovat sociologickým i jiným publikacím různých autorů, kteří se tématem „český charakter“ nebo „česká otázka“ zabývali.⁴ Cílem rozhodně není vytvořit skutečnou sociologickou studii, ale spíše se na základě teoretických prací pokusit o alespoň částečně systematické zhodnocení daného tématu v některých dílech literárního odkazu Eduarda Basse.

Eduard Bass se narodil v roce 1888 v Praze a zemřel v říjnu roku 1946 tamtéž.⁵ Měl po otci převzít místo v kartáčnické firmě, ale při obchodních cestách a pobytech v zahraničí (hlavně v Mnichově) ho spíše okouzlil umělecký svět. Jiří Opelík předesílá, že Basse fascinovaly především „různé formy lidové zábavy“⁶, hlavně cirkus a kabaret. Obchodování v kartáčnictví se tedy nevěnoval příliš dlouho, ale pro jeho tvorbu bylo i toto krátké období důležité. Mnohé jeho povídky i jiné práce vypovídají o autorových bohatých životních zkušenostech právě z oblasti obchodu a podnikání.⁷

Své skutečné příjmení Schmidt, spojené s otcovou kartáčnickou firmou, nahradil pseudonymem Bass, který získal díky svému hlubokému hlasu⁸ v době činnosti v kabaretu. V kabaretu na Poříčí, kde v roce 1907⁹ začínal, už totiž jeden umělec s podobným jménem vystupoval (F. L. Šmíd). Jiná verze tvrdí, že Bass vystupoval pod pseudonymem hlavně

⁴ Důraz je kladen především na teoretiky, kteří českou povahu zkoumali od konce 19. století do konce první republiky.

⁵ Životopisné údaje v této kapitole pocházejí, není-li uvedeno jinak, z Opelík, Jiří. Eduard Bass. In Forst, Vladimír a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. 1, A–G*. Praha: Academia, 1985, s. 155–156.

⁶ Tamtéž, s. 155.

⁷ Jako příklad můžeme uvést povídky Čirok a Kartáče. Obě viz Bass, Eduard. *Povídky*. Uspořádal Adolf Branald. Praha: Československý spisovatel, 1956.

⁸ Viz Opelík, Jiří. Eduard Bass. In Forst, Vladimír a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. 1, A–G*, s. 155.

⁹ Viz Hájková, Alena. Eduard Bass. In Blahynka, Milan a kol. *Čeští spisovatelé 20. století: slovníková příručka*, s. 19.

z toho důvodu, že otcovo jméno Schmidt, známé v obchodním světě, nemělo být kompromitováno souvislostí s kabaretem.¹⁰

V roce 1913 se stal Bass členem kabaretního souboru Červená sedma, který fungoval od roku 1910. Jeho umělecká činnost zde byla velmi pestrá, „hrál, zpíval, psal písňové texty, výstupy a aktovky, také překládal a upravoval cizí šansony a aktovky“¹¹. Jeden ze zakládajících členů Červené sedmy Jiří Červený označil Basse za největší posilu Sedmy: „Bass si psal své výstupy sám. Byl humorista, zpíval i hrál v parodiích. On to byl, který Sedmu zformoval od amatérskosti někdy až naivní do bezvadného výkonu profesionálního.“¹² Později se stal na několik let jejím ředitelem.¹³ Obrázek o Bassově povaze a vztahu k profesi (nebo spíše o tom, jak oboje vnímal Jiří Červený) si můžeme udělat z následující citace: „Jako ředitel Rokoka¹⁴ byl přísný a nepřístupný; pokladna zaměstnavatelova byla mu nad všechny kamarádké vztahy. Skoro se v té době sedmičkářům trochu odcizil, ale to jim nevadilo, jen když měli scénu, kde mohli psát a zpívat po svém.“¹⁵ Bass je tu hodnocen jako člověk přísný k sobě i druhým, jehož způsob vedení divadla měl ale dobré výsledky.

Jiří Červený také vzpomíná: „Bass projevoval častou touhu vytvořit něco většího, něco definitivnějšího a monumentálnějšího, než to připouštěly drobné podmínky kabaretu.“¹⁶ Eduard Bass pak dal před kabaretem skutečně přednost něčemu většímu – *Lidovým novinám* a práci literární, která vykryštovala až v román.¹⁷

Podle Jiřího Opelíka Bass nejen „významně přispěl k vyšší literární úrovni českého kabaretu“¹⁸, ale důležité dále bylo, že si zkušenosti z něj přenesl i do své literární práce. Už jeho kabaretní tvorba se totiž vyznačovala glosováním aktuálního dění, zábavností

¹⁰ Viz Červený, Jiří. *Červená sedma*. Praha: Orbis, 1959, s. 120.

¹¹ Opelík, Jiří. Eduard Bass. In Forst, Vladimír a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 1, A–G, s. 155.

¹² Červený, Jiří. *Červená sedma*, s. 61.

¹³ V té době se také oženil s herečkou Táňou Krykovou.

¹⁴ V Rokoku Červená sedma určitou dobu působila.

¹⁵ Červený, Jiří. *Červená sedma*, s. 106.

¹⁶ Tamtéž, s. 126.

¹⁷ Červená sedma ukončila svou činnost v roce 1922. Důvodem nebyl podle Jiřího Červeného Bassův odchod (Bass začal v roce 1921 pracovat v *Lidových novinách*), šlo spíše o nejistou hospodářskou situaci a s tím související větší oblibu jiných (levnějších) způsobů trávení volného času, např. návštěvy kina.

¹⁸ Opelík, Jiří. Eduard Bass. In Forst, Vladimír a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 1, A–G, s. 155.

spojenou s nabádavostí, zaměřením na lidové publikum apod.¹⁹ K Bassovu způsobu glosování současných událostí píše Červený:²⁰

Ve tváři mu hrál úsměv, ale to nebyl úsměv komika – byl to úsměv člověka, který vyzvėděl a vyhmátl vždy to pravé a stojí nad tím, úsměv shovívavý a spokojený. Vřak také zhltal vždy odpoledne všechny denní listy, jen aby jeho zvědavosti neušel nějaký časový námět. Potom za ním Bass ještě řel, nespokojil se jen informací novinářskou, rozprávěl o něm se svými četnými známými novináři nebo politiky. Jeho řvih musel vždy sedět, musel být spravedlivý, jeho satira musela být vždy tvořivá.²¹

Právě tvořivá satira (tedy ne pouhý výsměch bez etického vyznění) je pro Bassovu tvorbu příznačná. Smysl pro humor je obecně důležitým znakem spisovatelova díla. Dle vzpomínek jeho spolupracovníků z Červené sedmy, *Lidových novin* i podle Bassových soukromých zápisků²², měl Bass rád humor i v běžném životě. Podstatné pro něj bylo nejen umět se zasmát chybám jiných, ale také nedostatkům vlastním. Můžeme tedy předpokládat, že přijímal bez urážky vtipy směřované na svou adresu, např. „epitaf“ z roku 1919 (autorem byl Bassův spolupracovník z kabaretu):

Hle, v zákoutí tom posvátném a tichém
mohutná je hrobka mohutného barda.
Sem pohřbili s talentem i břichem
Basse Eduarda.

Stěžovali si funebráci,
že s ním měli hroznou práci.

O muži tomto historie praví,
že v řibenických nedřel pro legraci
a že on vlastně původce je pravý
květnových demonstrací.

Palice jeho vždycky zářila
zrovna tak vtípem jako lysinou

¹⁹ Opelík, Jiří. Eduard Bass. In Forst, Vladimír a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 1, A–G, s. 155.

²⁰ Citace z primární a odborné literatury, jejichž text není ve shodě se současnými pravopisnými normami, v práci neopravuji.

²¹ Červený, Jiří. *Červená sedma*, s. 238.

²² Viz Bass, Eduard. *Moje kronika*. Uspořádal Marie Krulichová a Milena Vinařová. Praha: Československý spisovatel, 1985.

a jeho písňě zpustlá mládež šířila
československou otčinou.
[...].²³

Od roku 1917 začal Bass samostatně vydávat oblíbené *Letáky*, na nichž spolupracovali i Josef Lada a V. H. Brunner.²⁴ „Bass tu vytvořil typ ostře satirické veršované glosy (zpravidla k dané melodii) na konzervativní představitele Rakouska-Uherska a po převratu na pravicové politiky, kariéristy a konjunkturalisty mladé ČSR (‚české Rakousko‘), řešení bytové nouze, cenzuru a další společenské jevy v nejširším smyslu.“²⁵

Bass byl všestranným žurnalistou a literátem. Byl „novinář ze školy *Lidových novin* a významný pěstitel četných žánrů žurnalistické beletrie, autor písňových textů, drobných próz a aktovek, [...] beletrista hlásící se k ideálu vypravěčské epiky; příležitostný překladatel z němčiny a francouzštiny“²⁶. V *Lidových novinách* začal pracovat v roce 1921, o dvanáct let později se stal jejich šéfredaktorem. Kromě *Lidových novin* byl čtyři roky i šéfredaktorem časopisu *Světobzor* a přispíval do mnoha jiných listů, např. do *Humoristických listů* nebo *Kopřiv*. Z *Lidových novin* odešel, resp. musel odejít v roce 1942. K žurnalistické profesi se, byť nakrátko, po válce vrátil, působil ve *Svobodných novinách*.

Bass tvrdil, že správný novinář má umět napsat články do všech rubrik v listu, s výjimkou článků s ekonomickou tematikou.²⁷ Sám šel příkladem a nejenže psal o různých tématech (známý je např. jeho kladný vztah ke sportu), ale také se vyznal v různých žánrech – psal fejetony, causerie, sloupky, reportáže, rozhlázky²⁸, soudničky a další.

²³ Kryštof, František. Epitafy. In *Smích Červené sedmy: ze zlaté doby českého kabaretu 1910–1922*. Sestavili Jaromír Kazda a Josef Kotek. Praha: Československý spisovatel, 1981, s. 181.

²⁴ Viz Hájková, Alena. Eduard Bass. In Blahynka, Milan a kol. *Čeští spisovatelé 20. století: slovníková příručka*, s. 20.

²⁵ Tamtéž. Jak bude rozebíráno níže, jedná se o témata, která jsou často reflektována i v jeho novinářské tvorbě a povídkách.

²⁶ Opelík, Jiří. Eduard Bass. In Forst, Vladimír a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 1, A–G, s. 155.

²⁷ Viz Korecká, Helena. Eduard Bass. In Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. Praha: Československý spisovatel, 1983, s. 9.

²⁸ Rozhlázky byly vlastně veršovanými komentáři k událostem uplynulého týdne. „Jestliže Basse-satirika střídal Bass – mistr galantního žertu, toho zas melancholický elegik, a vzápětí se přihlásil o slovo břitký polemický šermíř, pak tyto tóny došly v *Lidových novinách* uplatnění především ve veršovaných sobotních rozhlascích, které Bass psal s nepatrnými přestávkami pro pražskou mutaci v letech 1926–1942.“ Hájková, Alena. Eduard Bass. In Blahynka, Milan a kol. *Čeští spisovatelé 20. století: slovníková příručka*, s. 20.

První práce, které Bassovi vyšly knižně, souvisejí s jeho kabaretní činností: *Pegas k drožce připřažený*, *Jak se dělá kabaret?*, *Umělci, mecenáši a jiná čeládka* a další.²⁹

Další část jeho díla tvoří velké množství humoresek a povídek s různou tematikou a různým vyzněním. Psal povídky čistě humorné, satirické³⁰, ale i milostné nebo sociálně kritické. Jeho první povídková sbírka *Fanyinka a jiné humoresky* vyšla v roce 1917.³¹

Bass věnoval velké úsilí i literatuře faktu (*Divoký život Alexandra Staviského*) a pracím populárně-naučným (např. *Křižovatce u Prašné brány* nebo rozsáhlému *Čtení o roce osmačtyřicátém*), ve kterých podával čtenářům historická témata spíše odlehčenou formou. Např. Jiří Opelík nazývá *Křižovatku u Prašné brány* historickým fejetonem.³² Odlehčená forma ale neznamenal svévolné nakládání s historickými skutečnostmi. Bass byl naopak známý jako neúnavný sběratel literatury a pramenů potřebných ke studiu. Dělal si pečlivé výpisky z knih, knihovnu měl přesně seřazenou a systematizovanou. Souvisí to s Bassovým způsobem literární práce, kterou Ladislav Khás označuje za řeholně poctivou důkladnost: „Ten oslňující rýmař, bleskový reportér, slovní hříčkař a lovec point netvořil své pěnově lehké útvary v nějakém geniálním opojení, nýbrž s tvrdou lopatou. Pro malý odstavec čisté trestě nasháněl horu faktologie.“³³ Jeho literární pozůstalost je popisována následovně:

Systematicky vedené zápisky z nejrůznějších oborů lidské činnosti, podrobné výpisky z prostudované literatury, zejména historické, bohaté kartotéky etymologické a personální, vlastní výstřižkový archiv, přehledy nejdůležitějších a nejzajímavějších dějinných událostí (historických, kulturních, technických) pro denní potřebu novin atd. nám nejlépe ukazují, jaký Bass skutečně byl a v čem spočíval úspěch jeho práce.³⁴

Alena Hájková podotýká, že Bassova velká erudice nebyla v jeho textech (konkrétně v *Cirkuse Humberto*) na škodu. Faktografické údaje jsou „organickou součástí vypravování, ne jen odborným přílepkem“³⁵.

²⁹ Hájková, Alena. Eduard Bass. In Blahynka, Milan a kol. *Čeští spisovatelé 20. století: slovníková příručka*, s. 20.

³⁰ Právě satira je pro Bassovy povídky nejcharakterističtější.

³¹ Viz Hájková, Alena. Eduard Bass. In Blahynka, Milan a kol. *Čeští spisovatelé 20. století: slovníková příručka*, s. 20.

³² Viz Opelík, Jiří. Eduard Bass. In Forst, Vladimír a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 1, A–G, s. 155.

³³ Khás, Ladislav. „Jak se stavěl Cirkus Humberto“. *Nový život*, 1957, č. 9, s. 987.

³⁴ Krulichová, Marie, Vinařová, Milena. Eduard Bass známý a neznámý. In Bass, Eduard. *Moje kronika*, s. 14.

³⁵ Hájková, Alena. Bass – románový epik. In Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*. Praha: Československý spisovatel, 1959, s. 510.

Tématem Bassových prací zaměřených na fakta byla často Praha.³⁶ Pražským realismem se věnoval např. už ve výše zmiňované *Křižovatce u Prašné brány*, ale také v různých povídkách a reportážích.

Pro děti napsal Bass v roce 1922 humoristickou prózu *Klapzubova jedenáctka*, s tehdy velmi oblíbenou fotbalovou tematikou. Po jeho smrti ještě vyšel soubor převyprávěných zahraničních pohádek s názvem *Na lodi za pohádkou*.

Své nejznámější dílo – *Cirkus Humberto* – vydal v roce 1941. Tento rozsáhlý román s mnoha dějovými odbočkami napsal Bass podle Ladislava Kháse za jedno léto. Předcházelo tomu samozřejmě dlouhé studium, ale jelikož Bass považoval žánr románu za vrchol spisovatelské tvorby, nemohl se k jeho napsání dlouho odhodlat.

V té době, za okupace, nebyl Bass v redakci *Lidových novin*, ale měl závazek k nakladatelství napsat knihu. [...] Bylo v polovině roku a Bassovi odjížděli na léto do Protivína, kde se najímaly zámecké komnaty pro letní hosty. V jedné z nich měl Eduard Bass napsat knížku a nevěděl jakou. Termín se blížil, i nezbylo, než se odhodlat k dlouho sněnému a obávanému románu. [...] Přes léto napsal knihu, která má v tisku 739 stránek. Napsal ji pérem a takřka jedním tahem. Tak byla fabule v jeho představách vyzrálá.³⁷

Ladislav Khás dále vzpomíná, že původně se měl román jmenovat *Cirkus Umberto*, ale název musel být změněn kvůli jménu italského korunního prince.³⁸

Přes některé výtky³⁹ byl *Cirkus Humberto* přijat kritikou velmi kladně. Nejoceňovanější stránkou románu, který si čtenáři zamilovali, bylo věrné zobrazení cirkusového světa. Jak vzpomíná sám Bass v předmluvě k povídkovému souboru *Lidé z maringotek*, vyjadřovali mu lidé vděčnost písemně, telefonem i osobně a téměř všechny jejich pochvaly ústily v otázku „kde jsem k tomu přišel, jak dlouho jsem žil v cirkusu a kdo mi byl k jednotlivým postavám modelem“⁴⁰. Opět je tím potvrzeno, jak věrohodně Bass cirkusové prostředí zachytil.

Zmiňovaný soubor *Lidé z maringotek* vyšel v roce 1942 a Bass ho věnoval právě čtenářům *Cirkusu Humberto*. Jedná se o sbírku povídek, příběhů, které si vyprávějí přátelé

³⁶ Tomuto typu děl se nebudeme v této práci věnovat, ale můžeme konstatovat, že zájem o české dějiny a hlavní město republiky svým způsobem souvisí i se zájmem o českého člověka.

³⁷ Khás, Ladislav. „Jak se stavěl Cirkus Humberto“, s. 985.

³⁸ Tamtéž, s. 985–986.

³⁹ Khás Bassovi např. vyčítá příliš rázné a nevyvážené finále románu, Václav Černý nedostatečnou psychologii postav (jak bude rozebíráno níže).

⁴⁰ Bass, Eduard. Věnováno čtenářům knihy CIRKUS HUMBERTO. In Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. Praha: Československý spisovatel, 1983, s. 15.

během jedné noci. V souboru spisovatel zúročil hlavně témata a drobné příběhy, které nemohl použít v románu (aby nebyl děj odbočkami příliš rozkolísán).

Podle Heleny Korecké popíral Bass příslušnost k nějaké literární nebo básnické družině. Ale nejbližší jeho způsobu psaní byla tvorba bratří Čapků a Karla Poláčka: „Spojovala je snaha vyhovět potřebám a požadavkům lidového čtenáře, chtěli, aby se čtenářská obec zajímala i o beletristickou část novin, odmítali však hledat řešení v poklesu umělecké úrovně rozmanité škály příspěvků tištěných ‚pod čarou‘.“⁴¹

Na závěr je ještě nutné dodat, že Bassovo dílo nebylo různorodé jen tematikou a žánrovou pestroostí, ale i různou úrovní kvality, jak v doslovu k výboru Bassových povídek zhodnotil Adolf Branald: „Měli jsme v onom čase řadu slušných humoristů, kteří si před literární historií pokazili reputaci tím, že se snažili přizpůsobit styl i obsah době. Je to ostatně znát i na některých Bassových povídkách, levnost pointy, nezávažnost, křečovitost nápadu, rozvedená anekdota.“⁴² Ale Branald spisovatele rovněž oceňuje, protože se i v těchto pracích „snaží vyhrabat z písku kdejaké zlaté zrníčko a neošidit svého čtenáře“⁴³.

⁴¹ Korecká, Helena. Eduard Bass. In Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*, 1983, s. 9.

⁴² Branald, Adolf. Povídkář Eduard Bass. In Bass, Eduard. *Povídky*. Uspořádal Adolf Branald. Praha: Československý spisovatel, 1956, s. 370.

⁴³ Tamtéž.

2 Česká povaha

2.1 Způsob zkoumání národního charakteru

Zkoumá-li se, jaké mají příslušníci jednoho národa společné vlastnosti, jak se chovají v určitých historických obdobích a jak se nechávají událostmi či působícími tlaky přímo nebo podvědomě ovlivňovat, setkáváme se např. s pojmy „národní povaha“, „národní charakter“, „politická kultura“, „národní tradice“, „národní zájmy“ nebo „národní či skupinová mentalita“.⁴⁴ Národ můžeme ze sociologického hlediska chápat jako velkou skupinu lidí spojených určitými společnými znaky (např. historií a jazykem). Můžeme proto použít definici skupinových mentalit, které podle Miloše Havelky „odpovídají kolektivním hierarchizacím hodnot a představují takové formy skupinových reakcí, orientací, způsobů vidění a hodnocení skutečnosti, takový řád skupinového prožívání emocí, které jsou pro lidi určité doby, určitého kulturního, geografického, sociálního či politického prostoru typické“⁴⁵.

Určitá doba a určité místo (včetně společné historie, která s místem i dobou souvisí) mohou tedy podle něj predisponovat členy národa k jistým způsobům jednání, přičemž toto jednání není určováno primárně objektivní skutečností, ale spíše způsobem, jakým je tato skutečnost vykládána. Svou roli při tom hrají tradice, výchova, obrazy v médiích, politické či sociální zájmy apod.⁴⁶ „Vytváří se tak zvláštní druh kolektivních ‚obrazů‘, v nichž na místě skutečnosti samé působí spíše způsoby jejího vnímání, představy, iluze a předsudky, které si o ní vytváříme, očekávání, s nimiž si realitu spojujeme, a přesvědčení, jimiž ji hodnotíme.“⁴⁷

Autoři zabývající se zkoumáním mentalit většinou odmítají představu, že by národní mentalita byla cosi, co je národu „dáno do vínku“, co se v čase nemění a dá se jednou provždy definovat. Nesouhlasí tedy, že je možné v historii národa nacházet stále stejné charakteristiky, které ho za všech okolností přesně definují. Není např. možné tvrdit, že vždy platilo a bude platit tvrzení: „Češi jsou vychytralí.“ Národní mentalita je totiž spojená s daným obdobím, je výsledkem jakéhosi momentálního naladění společnosti

⁴⁴ Toto téma řešily čtyři sociologické studie vydané v roce 2002 ve sborníku *Skupinové mentality*. Z těchto studií také pocházejí uvedené pojmy. Viz Havelka, Miloš a kol. *Skupinové mentality*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2002. V této diplomové práci budou dané pojmy uváděny jako libovolně zaměnitelná synonyma.

⁴⁵ Havelka, Miloš. Historické a systematické předpoklady tematizace problému mentalit v sociologii. In Havelka, Miloš a kol. *Skupinové mentality*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2002, s. 12.

⁴⁶ Tamtéž, s. 11.

⁴⁷ Tamtéž.

a vždy je definovatelná spíše obecněji než konkrétněji. Musíme mít také na paměti, že pokusíme-li se přes veškerá úskalí jmenovat jednotlivé aspekty národní mentality, jedná se vždy o hrubou generalizaci. Nikdy není možné vztáhnout je bez výjimky na všechny členy daného národního společenství: „Každý člověk je od přírody z veliké části přehánka a dým; nic nestojí, vše plyne. A souhrn těchto přítomných lidských přeháněk a dýmů je skutečnou národností. Jiné nebylo, není a nebude. Českost není přejímaným útvarem ani čímsi jako gramatickým pravidlem, jednou stanoveným, jemuž se možno kdykoliv naučiti.“⁴⁸

S vědomím problematičnosti zkoumání národního charakteru bude se tato práce přesto zabývat jednotlivými vybranými (pro účely práce konkrétněji definovanými) aspekty této povahy, jak byly zpracovány ve vybraných dílech zabývajících se národním charakterem a jak je literárně zpracoval spisovatel Eduard Bass. Domníváme se totiž, že navzdory veškerým problémům s přesným definováním národní povahy je pro naše zkoumání důležitější, že lidé sami jsou zvyklí národům (i svému vlastnímu) konkrétní vlastnosti přisuzovat. S těmito představami pak vědomě či podvědomě pracují, ať už se jedná o vytváření i dnes platících autostereotypů, např. Češi si ze všeho dělají legraci, Češi mají „zlaté ručičky“, nebo heterostereotypů – Angličané jsou chladní, Němci jsou pořádní, Skoti jsou lakomí atd. Podle Havelky mají kolektivně sdílené předsudky za následek, že lidé k příslušníkům vlastního národa i k cizincům přistupují často už s apriorní představou, jací „ti druzí“ jsou. Nejednají tedy na základě toho, jaký svět je, ale jaký se jim předem zdá být. Působení stereotypů je „většinou silnější a jednoznačnější než samotná vlastní zkušenost s objektivní realitou“⁴⁹.

Na mentalitu budeme nahlížet spíše z hlediska kulturologického. Základem pro výklad se tu stává „umění a zejména literatura, případně ‚vynikající představitelé‘ určitého národa“⁵⁰. Tato perspektiva je u nás zřejmě nejrozšířenější, jejími zastánci byli např. Emanuel Chalupný nebo Ferdinand Peroutka.⁵¹

⁴⁸ Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*. Praha: Fr. Borový, 1934, s. 81.

⁴⁹ Havelka, Miloš. *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*. Praha: Lidové noviny, 2001, s. 35.

⁵⁰ Havelka, Miloš. Historické a systematické předpoklady tematizace problému mentalit v sociologii, s. 12.

⁵¹ Tamtéž. Dalšími možnostmi jsou dle Havelky zkoumání mentalit v perspektivě sociologické (chování skupiny je ovlivněno hlavně sociálními poměry a prostředím, ve kterém žije) nebo v perspektivě historické (mentalita je zde dávana do souvislosti s duchem doby).

2.2 Poznámky k historii zkoumání českého charakteru

Otázkou, jaká je povaha Čechů, čím se vyznačují a jak se liší od svých sousedů, se Češi zabývali pravděpodobně už od chvíle, kdy sami sebe začali vnímat jako národ.⁵²

Významnou roli v dějinách tohoto zkoumání hrál strach před německými sousedy, strach malého národa před silnějším protivníkem. Výtky vůči Němcům (kteří byli u nás tradičně vnímáni jako největší ohrožení) se objevují už v nejstarších pramenech, např. v Kosmově kronice. Zvláště důležitá byla pak v našich novějších dějinách tato otázka po bitvě na Bílé hoře a ve spojitosti s národním obrozením, kdy bylo nutné poukázat na někdejší velikost českého národa a na výjimečné vlastnosti jeho příslušníků, aby byla dodána váha argumentaci, proč by český národ a jeho jazyk neměly zaniknout.

Ve druhé polovině 19. století se poukazovalo na slavnou historii a vlastnosti Čechů např. v souvislosti se snahou o získání větších politických práv. Podle Havelky vzniká pojem „česká otázka“ v roce 1894, kdy se mladočeský poslanec Josef Herold obrátil na nového ministerského předsedu Alfreda Windischgrätze s dotazem, jak si vláda řešení této otázky vlastně představuje.⁵³ Pojem se pak stal označením „nejen pro možnosti řešení českých politických ambicí, ale i vyjádřením schauerovského pocitu nesamozřejmosti české národní identity, svébytnosti české kultury a v neposlední řadě i vyjádřením kolísavé povahy národního sebevědomí“⁵⁴. V roce 1895 vychází Masarykova *Česká otázka*, v níž se autor zamýšlí nad smyslem české historie. Chce zjistit, čím mohou Češi argumentovat v diskuzích o zachování a rozvíjení národa. V předmluvě k prvnímu vydání upozorňuje čtenáře, že danou problematiku pojme sociologicky, nikoliv politicky. Zajímá ho tedy, jací příslušníci národa jsou, čím žijí a po čem touží.⁵⁵

Nejintenzivněji bývá národ zkoumán v časech významných dějinných zvrátů. Nepřekvapí proto, že v době kolem první světové války a hlavně pak po vzniku republiky získala otázka vlastností a schopností českého národa zcela novou důležitost. Češi měli po dlouhé době možnost vybudovat svůj vlastní stát, rozhodovat svobodně sami za sebe a postavit svou národnost na roveň národnostem ostatním, hlavně národnosti německé. Z toho důvodu vznikaly v době první republiky mnohé teoretické práce, které se aspekty češství zabývaly. Některé byly považovány za práce odborné (např. dílo Emanuela

⁵² Historie zkoumání českého charakteru je proto velmi obsáhlým tématem. Tato kapitola si neklade za cíl podat o něm úplné informace, ale spíše výběrově představit několik přístupů a poznatků, jak se objevovaly v pracích různých autorů převážně do konce období první republiky.

⁵³ Viz Havelka, Miloš. *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*, s. 70.

⁵⁴ Tamtéž, s. 71.

⁵⁵ Viz Masaryk, Tomáš Garrigue. *Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus*. Hlavní redaktor Jiří Brabec. Praha: Masarykův ústav Akademie věd ČR, 2000, s. 11.

Chalupného), většina jich ale měla dle Miloše Havelky pouze publicistický charakter (např. práce Ferdinanda Peroutky či Jiřího Mahena).⁵⁶

Zřejmě nejpodrobnější (a současníky nejocetňovanější) sociologickou práci na toto téma napsal Emanuel Chalupný. Jeho *Národní filosofie československá (díl I. Národní povaha)* vyšla poprvé sice už v roce 1907, ale vycházela i později, mimo jiné v neklidných třicátých letech, kdy ji autor rozšířil o studii věnující se povahám jiných národů, hlavně národnosti německé.⁵⁷ Za východisko pro popis charakteru Čechů označuje jim vlastní „anticipaci“, tedy vlastnost se v počáteční fázi konání nadchnout, ale posléze se rychle vyčerpat a věci nedokončovat. S tím podle něj souvisí neschopnost Čechů vytvořit něco velkého, díla vyžadující trpělivou, průběžnou práci. Z anticipace vyvozuje konkrétní vlastnosti, jak bude naznačeno níže. Za oblast, kde je nejvíce „zhuštěna trest’ národních rysů“⁵⁸, považuje Chalupný jazyk. Jazykové zákonitosti podle něj se zákonitostmi lidského chování úzce souvisejí. Např. anticipaci dává do souvislosti s přízvukem, který je v češtině na první slabice. Jde tedy i zde o důkaz prvotního vzepětí sil a postupného ochabování. Jeho názory ovšem dnes působí mnohdy bizarně a uváděné příklady nevěrohodně.⁵⁹

Ferdinand Peroutka vydal v roce 1924 knihu *Jací jsme*. Touto prací se programově staví proti představě, kterou si o sobě Češi tradičně tvoří. Pranýřuje např. okázalé lpění na dávno mrtvých tradicích:

Přijde-li nějaký cizinec, kterému chceme ukázati, jací jsme, vedeme ho do musea nebo zavezeme na Slovensko nebo na Chodsko, kde mu ukazujeme kroje, které se nosí už jen o pouti, a tanec za zvuků dud, který pro nás není menší zvláštností než pro našeho hosta.⁶⁰

Autor chce přispět ke skutečnému poznání současných Čechů, protože neustálé poukazování na to, „že jsme ‚dětmi Žizkovými‘, je čímsi naprosto bezvýznamným proti závažné a senační okolnosti, že jsme dětmi spořádaných občanů z dob vlády Františka

⁵⁶ Jelikož jsme ale výše nastínili, že je „vědeckost“ poznání národního charakteru sama o sobě velmi problematická, není zmiňovaný publicistický charakter zkoumaných děl pro účely této práce na závadu.

⁵⁷ Viz Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*. Praha: vlastním nákladem, 1935, předmluva.

⁵⁸ Tamtéž, s. 26.

⁵⁹ Ačkoliv např. uznává, že se etymologické zkoumání určitých (pro národ důležitých) slov přeceňuje, věnuje přesto pozornost výkladům původu slova Čech a hledá i v nich potvrzení své teorie. Nachází je ve slovesech počínati, čekati, která se slovem Čech prý souvisejí. Např. „počínání“ podle něj jasně souvisí s vlastností Čechů vložit největší úsilí do počátku konání. Viz Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*, s. 120.

⁶⁰ Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 8.

Josefa“⁶¹. Podobně jako jiní autoři⁶² upozorňuje na fakt, že jsou Češi v první řadě lidmi, proto je na nich obecně lidských vlastností „nepochybně více než českých“⁶³. S tím souvisí i jeho nabádání čtenářů, že záleží na tom dělat věci dobře, ne po česku. České se nespojuje vždy s lichotivými přívlastky, může to někdy být také „cosi špatného a zaostalého“⁶⁴.

Jiří Mahen ve své *Knize o českém charakteru* podobně jako Peroutka odmítá možnost českou povahu vědecky popsat. Dokazuje, že všechna konkrétní tvrzení o typicky českých vlastnostech mohou být potvrzena a vyvrácena zároveň. Zároveň také kritizuje způsob, jakým sami Češi o své povaze uvažují:

Nejvíce odpovědí na otázku, jak se projevuje česká povaha celkem, našli bychom v hospodách, v úvodnicích našich deníků a v našich humoristických časopisech. Česká společnost pěstuje se zálibou charakterologická studia, neboť se při nich dobře pije pivo a pěkně pomlouvá. Jiného smyslu to nemá.⁶⁵

V době ohrožení nabývají přirozeně spisy o národní povaze poněkud jiného zabarvení, jak dokazuje např. útlá práce Františka Kovárny *Česká střízlivost a český pathos*, vydaná v roce 1939. Jde o spis, který především vyzdvihuje kladné vlastnosti českého národa a v souvislosti s nedávnými událostmi zdůrazňuje hrdinství jeho členů:

Viděli jsme náš lid, jak na jediný okamžik neztratil nervy, a měli jsme před očima pravý český pathos, pathos beze slov, pathos mlčelivé odvahy řešit každou situaci, pathos bez jevištních efektů, pathos bez myšlenkové hypnosy, který dovede stále vidět nezbytnosti, pathos bez konvulsí a bez řeckých ohňů, pathos pokory a odvahy nastavující čelo tomu, co bylo antice Osudem.⁶⁶

Spisy zde uvedené slouží jako příklad teoretického zkoumání problému české národnosti, i když, jak bylo řečeno, mají některé spíše publicistický charakter. Stejnou otázkou se (uměleckou formou) zabývají i spisovatelé píšící o dané době. Ať už jejich představa o Čechách vyplývá z celkového vyznění díla, nebo se otázkou typicky českých vlastností záměrně zabývají. Ačkoliv nelze ztotožňovat literární postavy s reálnými lidmi, můžeme přesto počítat s tím, že autora při psaní jeho současnost určitým způsobem

⁶¹ Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 9.

⁶² Např. I. A. Bláha ve své práci *O české národní povaze* nebo F. V. Krejčí v práci *Češství a evropanství: úvahy o naší kulturní orientaci*. Krejčí se zaměřuje na zkoumání Čechů v rámci evropského prostoru, pozornost věnuje i jiným evropským národům, se kterými český národ srovnává.

⁶³ Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 73.

⁶⁴ Tamtéž.

⁶⁵ Mahen, Jiří. *Knih o českém charakteru*. Vyškov: František Obzina, 1924, s. 11.

⁶⁶ Kovárna, František. *Česká střízlivost a český pathos*. Praha: Václav Petr, 1939, s. 12.

ovlivňuje, že okolní svět a lidi v něm může nějakým způsobem reflektovat. Zřetelné je to často u spisovatelů-novinářů, kteří jsou díky své novinářské profesi nuceni všítat si aktuálních problémů v dané společnosti, setkávat se s příslušníky různých vrstev národa, zkoumat konkrétní lidské činy, zamýšlet se nad jejich motivací a důsledky. To všechno může v jejich myslích vytvářet celkový dojem dané národnosti, založený na konkrétních poznatcích, s nímž mohou pracovat ve své umělecké tvorbě.

Na začátku 20. století, v době první republiky i 2. světové války byl jedním z takových spisovatelů-novinářů zabývajících se často záměrně zobrazováním a hodnocením Čechů také Eduard Bass. Pro komplexnější zhodnocení obrazu českého člověka v jeho dílech zobecníme na základě výše jmenovaných teoretických prací tři oblasti, ve kterých budeme jeho dílo zkoumat. Nebereme už dále v potaz důvody, proč podle jednotlivých autorů národní povahu přesně a jasně definovat nelze, ale zaměřujeme se na charakteristiky, které přes veškeré problémy přece jen v jejich pracích popsány byly. Vycházíme z přesvědčení, že mohou existovat jisté rysy, které příslušníky národa (z důvodu společně prožívané minulosti) odlišují od příslušníků národů jiných. Za ještě důležitější považujeme fakt, že lidé často ve svém životě dávají před skutečností přednost zjednodušeným tvrzením, která se ve společnosti o vlastním i cizím národě tradují.

Na základě zmíněných teoretických prací můžeme na závěr definovat oblasti zkoumání takto:⁶⁷

a) České vlastnosti, Čech sám o sobě: V této oblasti budou rozebírány jednotlivé vlastnosti přisuzované Čechům, a to sice takové, které charakterizují Čecha samotného, pokud možno bez nutné souvislosti s širší společností. Zařazeny sem budou např. schopnost sám si poradit v každé situaci, snaha nevyčínat nebo vztah k umění, hlavně hudbě.

b) Česká společnost: Z hlediska popisu české společnosti se zaměříme na zkoumání charakteristiky širšího společenství, tedy hlavně na chování lidí ve veřejném životě (na politiku) a na vztah Čechů k vlastnímu národu, včetně vztahu k národním symbolům a národnímu jazyku.

⁶⁷ Jsme si vědomi, že rozdělení (vytvořené pouze pro účely této práce) je zjednodušené a nedokonalé. Dalo by se diskutovat o zařazení jednotlivých charakteristik do konkrétních oblastí, obsah skupin se např. částečně překrývá. Není ovšem cílem vytvořit v této práci dokonalou sociologickou studii, ale spíše vybrat některé z vlastností, které se v souvislosti s českým národem často opakují, a porovnat je s literárním zobrazením v díle E. Basse.

c) Češi ve vztahu k jiným národům: V kapitole věnované tomuto tématu se budeme zabývat vztahem Čechů a „těch druhých“. Budeme tedy zkoumat, zda Češi přistupují k některým národům s nedůvěrou či přezíravostí, kým se cítí ohroženi apod.

Následující část práce bude tedy věnována zkoumání obrazu českého člověka v Bassových dílech (a tento obraz bude částečně srovnáván s pohledem na Čechy v teoretických pracích) právě v těchto třech oblastech.

3 České vlastnosti

3.1 Přehled vybraných vlastností

V souvislosti s českou povahou uvádějí autoři často charakteristiky zobecnitelné do pojmu **snaha o průměrnost**. Emanuel Chalupný nachází kořeny této vlastnosti v pobělohorské situaci. Podle něj Češi od té doby nedůvěřují velkým věcem a zaměřují se raději na drobnou práci. Jejich ideálem je nevyčínat, což s sebou přináší i malou toleranci vůči odlišnostem. Všechny opravdu geniální lidi čeká u nás podle Chalupného nepochopení. Českým ideálem je (alespoň navenek) zdravá průměrnost.⁶⁸ Peroutka i Mahen tuto zálibu v průměrnosti shodně kritizují. Mahen upozorňuje dále na nebezpečí přílišného klidu a rozvahy v jednání (spojené zřejmě také s přáním „do ničeho se neplést“).⁶⁹

Se snahou nevyčínat souvisí i přání zbytečně „nepopudit mocné“, proto pokud má Čech přece jen vyšší ambice, pracuje na věci raději tajně a na světlo přichází až s hotovým dílem. I křivdy snáší raději mlčky, protože se obává odplaty „pánů“. Česká společnost je ostatně tradičně vnímána jako společnost středního a nižšího stavu, bez výraznějšího zastoupení vyšších vrstev.

Záliba v průměrnosti je pak lehce odlišně chápána i jako **záliba v malosti**. Proti ní brojí ve své *České otázce* už Masaryk, přičemž dokazuje, že národ malý početně nemusí ještě nutně být malý duchem. Peroutka i jiní vidí příčinu tohoto stavu v české historii – Češi se prý kvůli neschopnosti vyrovnat se mocnějším národům museli naučit spokojit s malostí. Konkrétní projevy této malosti popisují autoři různě. Podle Chalupného jde např. v oblasti kulturních výtvorů o upřednostňování „drobného“ umění. Vynikáme tedy v lyrice, drobných prozaických útvarech, malých skladbách a malých obrázcích.⁷⁰ Zároveň tvrdí, že se tato vlastnost projevuje i v běžném životě a politice – v zaměření se na plnění drobných (malých) úkolů a dosahování dílčích úspěchů. K této taktice se prý připojila (hlavně ve 2. polovině 19. století a za první světové války) pasivní rezistence, tedy drobná práce negativní.⁷¹

Česká malost je v literárních dílech často symbolizována zálibou Čechů v jídle a pití, symbolicky v pití piva a pojídání knedlíků (vzpomeňme např. na literární postavu Herrmannova otce Kondelíka). Zajímavé je, že jinak velmi kritický Jiří Mahen tento český

⁶⁸ Viz Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*, s. 157.

⁶⁹ Viz Mahen, Jiří. *Kniha o českém charakteru*, s. 11.

⁷⁰ Viz Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*, s. 92.

⁷¹ Tamtéž, s. 184.

atribut neodsuzuje. V souvislosti s poválečnou situací definuje touhu tehdejších lidí po klidu a míru: „Je to pravda a mír po světové válce nepředstavovali jsme si v první řadě jinak, než jako velkou mísu knedlíků a mítí ‚pokoj‘ od všeho. Ale podobný ideál zářil v snách milionům lidí, poněvadž zlatá prostřednost byla skutečným ideálem a jejím výrazem byl mír.“⁷²

V souvislosti s obavou z přílišného upozornění na sebe a zároveň s nemožností bránit se mocnému protivníkovi otevřeně je definována další česká vlastnost, kterou různí autoři označují např. jako „intrikaření“, „dvojakost“, „česká faleš“. V této práci bude označována souhrnným názvem **české chytráctví** nebo chytračení. Jde o zvyk něco jiného si myslet a něco jiného dělat či otevřeně říkat. Ačkoliv je tato vlastnost považována spíše za cosi odsouzeníhodného, volně bychom k ní mohli přiřadit naopak oceňovaný český smysl pro humor, kterého Češi často užívají jako zbraně v jinak bezvýhodných situacích, jak bude rozebíráno níže. Podle Chalupného smysl pro humor souvisí s duševní hbitostí, která nemá dost síly na velká díla, ale dobře se uplatňuje v detailech, kterými jsou právě drobný vtip či posměšek.⁷³

Dodnes platné tvrzení o „zlatých českých ručičkách“ můžeme zobecnit do spojení **rychle se ve všem vyznat**. Chalupný tuto schopnost vyvozuje právě z toho, že se Češi zajímají o malé věci, proto může být širě jejich zájmu větší, než kdyby se do velkých problémů ponořili do hloubky. Češi se rychle orientují i v oborech jim cizích, což je jedna z příčin dobré pověsti českých dělníků v zahraničí.⁷⁴ Práce je v této souvislosti autory (např. F. Kovárnou) glorifikována. Češi jsou představováni jako pilní a příčinniví pracovníci, kteří díky své činnosti povznášejí sebe i svůj národ. Ferdinand Peroutka vyzdvihuje jejich rychlé chápání problémů a orientaci ve všech oborech. Češi se ovšem často také pouštějí do věcí neznámých diletantsky a tato neodbornost může být věci na škodu (např. v tom smyslu, že přijímají vlivy moderních filozofických směrů, aniž by mohli stavět na solidní základně domácí filozofie).⁷⁵

Co se náboženství týče, shodují se autoři v české **náboženské vlažnosti**. Mahen Čechům přisuzuje nedostatek náboženské fantazie a netečnost. Spíše než kostely jsou podle něj v neděli přeplněné hospody, biografy a sportovní utkání.⁷⁶ Dle Chalupného mají Češi tendenci přesunovat náboženské vztahy do oblasti společenské a z náboženství si brát

⁷² Mahen, Jiří. *Kniha o českém charakteru*, s. 19.

⁷³ Viz Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*, s. 145.

⁷⁴ Tamtéž, s. 203.

⁷⁵ Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 30–31.

⁷⁶ Viz Mahen, Jiří. *Kniha o českém charakteru*, s. 129.

často jen povrchní atributy. Oceňují tedy spíše české betlémy než hluboké duchovní prožitky.⁷⁷ Masaryk vysvětluje, že katolicismus byl Čechům Rakouskem vnucen. Jelikož po reformaci neměl soupeře, stal se vyznáním pohodlným. Vyznáním, které neodsuzovalo pití a hraní karet, ale nedovolovalo samostatné myšlení.⁷⁸ S tím částečně nesouhlasí Peroutka, katolictví prý naopak v Čechách zdomácnělo a už od začátku 19. století bylo pocíťováno jako něco blízkého. Poukazuje ovšem (podobně jako Chalupný) také spíše na záležitosti světské, které byly křesťanstvím ovlivněny – na architekturu, písň, pohádky nebo názvy rostlin.⁷⁹

S neschopností náboženského vytržení je spojována i nedůvěra v „duchovno“ a s tím související **praktičnost**. Podle Chalupného dávají Češi před teoretickým bádáním jednoznačně přednost praxi. Peroutka za českou tradici označuje zdravý a opatrný rozum, Čech nemá sklon k velkým kontrastům ani přepjatým citům.⁸⁰ František Kovárna v této souvislosti varuje před nezdravou střízlivostí a nedostatkem smyslu pro oběť: „Komu se to vlastně káže střízlivost? Našemu lidu, který má střízlivosti nazbyt, že mu její nadbytek přímo škodil?“⁸¹ Špatně chápaná praktičnost se může změnit v bezohlednost, např. v upřednostňování vlastního majetku přede vším ostatním. Chalupný to dokládá na zjištěném chování značné části sedláků za války, v době kruté nouze o potraviny.⁸²

V oblasti kulturní (v širším slova smyslu zájmové) jednoznačně dominují české vlohy hudební a **láska k hudbě**. Opět dle Chalupného je to právě hudba, která pronikla do světa a dobyla Čechům skutečného uznání.

Kromě toho jest u nás pěstování hudby a zpěvu i v soukromém životě zjevem obecně rozšířeným, kdežto jiná umění této popularity nemají. Vnucuje se tedy myšlénka, že tato hudebnost souvisí s českou povahou. Dosti často zejména cizinci v běžných paušálních charakteristikách přímo ztotožňovali Čecha a hudebníka.⁸³

Masaryk také tvrdí, že ze všech oblastí umění vynikají Češi nejvíce v hudbě, hudebnost glorifikuje i František Kovárna: „Změřme jen, jaký podíl měla a co znamenala

⁷⁷ Viz Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*, s. 139.

⁷⁸ Viz Masaryk, Tomáš Garrigue. *Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus*, s. 89.

⁷⁹ Viz Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 93.

⁸⁰ Tamtéž, s. 197.

⁸¹ Kovárna, František. *Česká střízlivost a český pathos*, s. 6.

⁸² Viz Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*, s. 187.

⁸³ Tamtéž. Zajímavé je, že tuto vlastnost přisuzuje Čechům až od druhé poloviny 18. století, tedy od doby Mozartovy, kdy byla Praha ještě německá. Česká hudba se tedy prý rozvíjela vlivem klasické hudby německé.

v našem národě hudba, hlasitá řeč národa jinak odsuzovaného k mlčení [...].“⁸⁴ Podobně F. V. Krejčí: „Ne české slovo, ale zvuk české hudby, melodie, zvláštním oparem naší země prosycená, toť první, čím přispíváme k společnému kulturnímu pokladu Evropy, ale také čím již získáváme její pozornost.“⁸⁵

Literární ani výtvarná tvorba (a vztah k nim) nejsou zdaleka tak oceňovány. Peroutka i Mahen naopak poukazují na to, že Češi většinou netvoří nic opravdu svého, pouze se snaží dohánět cizí vzory. Nevymysleli prý např. kubismus, ale ohánějí se tím, že v Praze jsou „správní kubisté“⁸⁶. Je jen málo děl, která vycházejí skutečně ze života a která by ve čtenářích nebo návštěvnicích výstav mohla zanechat hluboký kulturní zážitek.

Sociologové i publicisté píšící o národní povaze se tedy spíše zaměřili na výtky vůči Čechům. Nejkritizovanějšími vlastnostmi jsou průměrnost, malost a pokrytectví, které Čechům nedovoluje chovat se přirozeně a prezentovat otevřeně své názory. Naopak velmi oceňovaná je česká pracovitost, schopnost rychle se ve všem vyznat a v neposlední řadě láska k hudbě.

3.2 Zobrazení českých vlastností v dílech Eduarda Basse

Doklady, že si Bass první z výše uvedených vlastností (tedy snahy o **průměrnost**) všímal, můžeme nalézt už v jeho prvních povídkách. V časech rakouské monarchie se odehrává povídka Veliký dobrodinec, v níž úředník Hejhal, považovaný ostatními za „našeho člověka“ a dobrodince celého kraje, bere od ustaraných otců, jejichž synové mají jít na vojnu, úplatky. Slibuje, že se pokusí za syny přimluvit, ale jako svědomitý úředník upřednostňuje plnění svých povinností a za nikoho se tedy nepřimlouvá. Pokud synové na vojnu nejdou, přičítá si zásluhy, v případě neúspěchu peníze vrací, což mu přináší nezaslouženou pověst poctivého českého člověka. Tato jeho činnost (související spíše s chytráctvím) mu ovšem způsobuje jiný problém – jak vydělané peníze utratit, aby na sebe neupozornil, aby nevynikal v okolí nad ostatní, a tím je nepoštval proti sobě. Bass satiricky líčí, jak se tento napohled svědomitý úředník musí v cizině ze strachu, že utratil dosud málo peněz, nutit proti své vůli do dalších zhýralostí, jen aby neutrpěla v kraji, kde bydlí, jeho dobrá pověst: „Tenhle skromný občanek, tento svědomitý úředník krajinského města dovede tam v cizině odhodit všechno tichošlápství a dopřává si věci, nad kterými by jeho krajanům zůstal rozum stát: kaviár a langusty a šampaňské a likéry a pokaždé u toho

⁸⁴ Kovárna, František. *Česká střízlivost a český pathos*, s. 16.

⁸⁵ Krejčí, František Václav. *Češství a evropanství: úvahy o naší kulturní orientaci*. Praha: Orbis, 1931, s. 209.

⁸⁶ Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 59.

nějaká taková... no, kokota.“⁸⁷ Díky rozmařilému životu v cizině si ovšem doma uchová „své dobré, poctivé jméno neposkvrněno“⁸⁸, což je jediné, na čem mu záleží. Průměrnost je i v jiných Bassových povídkách často hýčkána a postavami oceňována. S tím souvisí tvrzení Mojžíry Grygara, že spisovatel vystavuje „kritice, ironii a výsměchu“ misantropii, faleš, honbu za ziskem i neupřímnost.⁸⁹

Neporušovat zvyklosti svého okolí se v *Cirkuse Humberto* houževnatě snaží i zedník Karas, protože „je mu proti srsti vybočit nějak z řádu“⁹⁰. Že se tento obyvatel pohorské vesnice nakonec nechá najmout i se svým malým synkem Vaškem k cirkusu, je řešením ze zoufalství, protože nemůže sehnat žádnou jinou práci (nejlépe na „poctivé“ stavbě): „Dyby šlo o cokoli jiného; ale jak já mám přijít jednou do vesnice a říct sousedům: Vodpuste, lidi, ale já se dal k cirkusu a z Vašíčka jsem udělal komedianta. To je na mne moc těžký rozhodování, to já nemůžu, odpuste, přátelé, to já opravdu jen tak nemůžu. Dyby to byla nějaká živnost, nějaký řemeslo...“⁹¹ Mentalita vesnického společenství, v němž se narodil, je v něm hluboce zakořeněná:

A je-li kdo, komu ještě přísluší slovíčko rozhodné, je to jistě jen rodná vesnice. [...] Vesnické společenství nás vychovalo stejně jako sama máma; věru, že si pak může činit na nás nárok. A Karas ten nárok uznává a ctí; vždyť, bože můj, je to i úleva, že máš za sebou celou tu obec strýců a tet, která ti poradí, když jsi na rozpacích, a okřikne tě, když děláš hloupost.⁹²

Ačkoliv zde Bass neupozorňuje na tuto vlastnost satiricky, přece jen z díla vyplývá spíše negativní hodnocení Karasovy zbytečné opatrnosti. I když totiž život u cirkusu pozná a je v něm úplně šťastný, není upřímný ani sám k sobě a svou spokojenost si nepřizná. I to by totiž považoval za hřích. Dlouho se nevzdá myšlenky, že s Vaškem ve vhodnou dobu z cirkusu odejdou. Náзор změní až po návštěvě rodné vesnice, při níž mu krajané rozhodnutí nejen schválí, ale dokonce následují jeho příkladu a dají se najmout k cirkusům. Karas si v hlavě nemůže srovnat, že zrovna on, který se vši mocí snažil neporušovat ustálené zvyklosti, se stal ostatním vzorem v novém způsobu života. Přílišný strach

⁸⁷ Bass, Eduard. Veliký dobrodinec. In Bass, Eduard. *Povídky*. Uspořádal Adolf Branald. Praha: Československý spisovatel, 1956, s. 239.

⁸⁸ Tamtéž, s. 242.

⁸⁹ Viz Grygar, Mojžíra. O všednosti a zázračnosti manéže. In Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1963, s. 12.

⁹⁰ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*. 19. vydání. Praha: Československý spisovatel, 1978, s. 218. Všechny citace z díla *Cirkus Humberto* jsou z tohoto vydání.

⁹¹ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 100.

⁹² Tamtéž, s. 218.

ze změny ovšem v moderním světě neobstojí, což dokládá postava cirkusového vzdělance Bureše, který Karase dobromyslně kárá: „Ale, drahý Šumavane, nesmíš zapomenout, že co tě nejvíc trápí, jsou vlastně předsudky, pošetilé předsudky lidské společnosti proti těm, kteří vědomě se vytrhli z jejího lživého prostředí.“⁹³

V postavě Vaška pak naopak Bass oceňuje překonání průměrnosti – Vašek nejenže předsudky netrpí, ale cirkus se mu stane domovem. Touha vyniknout je pro něj něco samozřejmého už od nejútlejšího dětství. Na venkově se ovšem projevovala pouze ve snaze předstihnout ostatní vesnické kluky v kotrmelcích, lezení na stromy a poznávání okolí. Až prostředí cirkusu v něm naplno rozvine tento osobnostní rys a Vašek se stává všestranným cirkusovým umělcem i organizátorem. Později jako ředitel pražského varieté svou činností přispívá k rozvoji národní kultury. Je tak vlastně představitelem symbolické nové generace. Nezapomíná sice na své kořeny, národní minulost a tradice, ale zároveň je schopen prosadit se v moderním světě, vnímat všechny novinky a směle ostatním konkurovat, což dokládají jeho úspěchy ve varieté.

Zvláště v moderním světě dravé konkurence je tedy vyniknutí téměř povinností, jedinec tím totiž může významnou měrou přispět svému národu. Alena Hájková si všímá, že povinnost vyniknout je v Bassově díle zároveň podmíněna právě nutností prospět tím ostatním:

Je charakteristické, že povinnost nadaného jedince vyniknout spojuje Bass vždy se závazkem prospěti svým nadáním i druhým. Tuto myšlenku ztělesňuje v *Cirkusu Humberto* celým svým životním během Vašek Karas, alias Vašku; naproti tomu vyniknutí Vaškova syna Petra zobrazuje Bass satiricky, neboť v jeho vložce k matematickým abstrakcím nespátřuje onu podstatnou životodárnou a bezprostředně prospěšnou moc.⁹⁴

Ve shodě s výše uváděným tvrzením o složení českého národa, sestávajícího převážně z nižších a středních vrstev, pochází valná většina Bassových postav právě z tohoto prostředí. Českými hrdiny povídek a románu jsou většinou prostí vesničané nebo měšťané, dělníci, řemeslníci, drobní úředníci apod. Touha neupozornit na sebe je jim většinou společná.

Zájmu o **věci malé** a všední si Bass všímá hlavně v povídkách (ale např. i rozhláscích) věnujících se posezení v restauraci, pití piva, zálibě ve fotbale nebo např.

⁹³ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 100.

⁹⁴ Hájková, Alena. Bass – románový epik. In Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 506.

houbaření⁹⁵. Bass není při hodnocení zmíněného jednostranný. Téma piva a fotbalu mu sice slouží jako prostředek k pranýřování zájmu o věci malé a přízemní (a co hůře – kombinované s pocitem pýchy, důležitosti a přesvědčením o vlastní velikosti), na straně druhé dokáže ale autor tyto záliby i oceňovat a používat je k vyjádření úcty k české povaze. Zkoumáme-li tematiku pivní, můžeme dokázat první tvrzení touto ukázkou části rozhlásku z roku 1927:

Jen u nás pěna hustá
nahorklý věnčí mok
a zvolna, podle gusta,
svůj dlouhý táhneš lok.
Nechť jinde víc je antik
a někde pokroku –
nás letci přes Atlantik
poznají po moku.⁹⁶

Podobně je jí použito jako humorného symbolu pro zobrazení měšťáctví a s ním spojené malosti v povídce Krásy našeho krasu. V té hlavní hrdina horuje o krásách přírody, přičemž ovšem považuje za výlety do přírody krátké procházky nebo projížďky výletním parníkem, jejichž hlavním cílem je výletní restaurace. A čerstvý venkovský vzduch dokáže ocenit pouze proto, že mu dělá příjemnou kulisu k „zasednutí ke sklenici od piva a namazání si chleba porcičkou másla“⁹⁷. Malost měšťáků vyjádřenou zájmem o pivo Bass satiricky zobrazoval i při práci v kabaretu, např. ve skladbě Pan Bumrlíček na výletě:

S půllitrem šel pocit blaha:
„Inu Praha je přec Praha,
dokud kapka piva tu,
nač nám třeba výletů?“⁹⁸

Ivan Olbracht si při hodnocení Bassových raných prozaických pokusů všímá, že s humoristickými prostředky poděděnými z 19. století (mezi něž počítá i tematiku typicky českého pití piva) pracuje Bass lépe, než je u humoristů té doby obvyklé: „Považujeme humoristiku za velmi důležitou složku národního písemnictví a rozšiřuje-li Bass úzké její

⁹⁵ O houbaření srov. Bass, Eduard. Dvoukoruny. In Bass, Eduard. *Kukátko*. Uspořádal Vladislav Maděra. Praha: Symposium, 1970, s. 69.

⁹⁶ Bass, Eduard. *Rozhlásky*. Uspořádal Adolf Branald. Praha: Československý spisovatel, 1957, s. 38.

⁹⁷ Bass, Eduard. Krásy našeho krasu. In Bass, Eduard. *Povídky*, s. 208.

⁹⁸ Bass, Eduard. *To Arbes nenapsal, Vrchlický nebánil...* Uspořádal Adolf Branald. Praha: Československý spisovatel, 1958, s. 139.

meze, jde-li mimo vyšlapanou pěšinu, vidíme v tom nejen zvýšení humoristického efektu jeho prací, nýbrž i literární zisk.“⁹⁹

V povídce Pražský Sherlock Holmes je pití piva a jeho znalost (stále s humornou nadsázkou) povýšena na národní mistrovství. Podle ochutnání ze džbánku dokáže strážník určit místo, kde bylo pivo načepováno, a zachrání mladou nezkušenou služku tím, že jí podle určeného pivovaru ukáže cestu domů.¹⁰⁰

V Bassově díle existují ale i práce, které na pití piva nenahlízejí nijak satiricky, naopak na něm oceňují (s laskavě humorným pohledem), že národ spojuje a ulehčuje mu v problémech. To je zřejmé např. v práci Barevný Čechoslovan:

Je-li ten mouřenín pravý Čech, pak ví, co dělat, aby se svých černých myšlenek zbavil: Zajít na jednu „černou“ k Flekům. To bývalo odjakživa naše národní tuskulum, kde si celý národ dovedl ulehčit od všech těch obecných strastí a trampot. Když jsme již ve svých protivenstvích nevěděli kudy kam, národ se sešel u Fleků a tam si společně zchladil žáhu. V tom ohledu byl národ svorný až milo, u Fleků táhli všichni za jeden provaz, a to táhli, až se hory zelenaly.¹⁰¹

V *Cirkuse Humberto* pivo neodmyslitelně patří k životu českých „tentáků“. Sklenicí piva autor dokonce uvozuje děj (odmyslíme-li si první krátkou kapitolu o tajemném inzerátu): „Začátek... Kde vlastně byl začátek? Patrně u té malé sklenice bledého, řídkého a slabě zpěněného piva, kterou postavili před Antonína Karase na plechový výčepní pult.“¹⁰² U piva se Antonín uklidňuje po nezdařeném hledání práce, pivem chce být odměněn krajan Kerholec, který Karasovi pomůže: „Nepovídej, nepovídej. Bodejť bys nešel na pivo – dyť jsi Čech.“¹⁰³ Pivem se také stvrzuje přijetí do party českých dělníků. Zatímco svět těchto poctivých Čechů starší generace se bez piva neobejde, s dospělým Vaškem už nijak spojováno není, naopak při svém loučení s uměleckým světem uspořádá jako recepci pro hosty odpolední čaj. Opět tím v postavě Vaška jako zástupce nové generace může být symbolizováno vymknutí se z typických českých zvyků, ačkoliv jde v tomto případě zřejmě spíše o zařazení Vaška do vyšší společenské třídy (ředitel Vašek oproti dělníku Karasovi).

Překonávání malosti se zde tedy děje prostřednictvím změny generací. „Nová generace“ znamená ale spíše protiklad generace dřívější, ne generaci mládeže první

⁹⁹ Olbracht, Ivan. „Eduard Bass: Fanyinka“. *Právo lidu*, 1917, roč. 26, č. 171, 2. příloha *Práva lidu*, s. 1.

¹⁰⁰ Viz Bass, Eduard. Pražský Sherlock Holmes. In Bass, Eduard. *Povídky*.

¹⁰¹ Bass, Eduard. Barevný Čechoslovan. In Bass, Eduard. *Kukátko*, s. 87.

¹⁰² Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 9.

¹⁰³ Tamtéž, s. 20.

republiky, protože Vašek se loučí s uměleckým světem v roce 1925 (a to už je vlastně stařec). Rozdíl mezi generacemi je vyjádřen skutečností, že se Vašek ve „velkém“ pražském uměleckém světě varieté cítí hned jako doma, kdežto jeho otec by na zimu „byl nejraději ucpal všechna okna mechem, naštípal dříví, ovinul pumpu slaměnými provazci a do kotev na dvoře strčil krmníka“¹⁰⁴, čímž by si pojistil své malé, klidné bydlení, jak byl z vesnice zvyklý.¹⁰⁵ Vašek je také jediný, kdo si v cirkuse uvědomuje stárnutí zaměstnanců bez současného přílivu mladých pracovníků, s čímž v moderní době nelze obstát. Staří lidé jsou totiž náchylnější k chybám a neschopní přizpůsobit se novinkám. Vašek se proti zastarávání snaží bojovat, pozve si např. své vrstevníky, aby cirkus oživil. V konzervativní, hierarchické struktuře cirkusu Humberto nemůžou být ovšem jeho dílčí opatření účinná, úspěch se tedy dostaví až později, ve varieté.

Otázku české malosti lze dobře zkoumat i na tematice fotbalové. K fotbalu (a sportu obecně) měl Eduard Bass vřelý vztah. Fotbal je v *Klapzubově jedenáctce* hodnocen rozhodně kladně, synové starého Klapzuby se díky fotbalu dostanou do povědomí celého světa, jsou oslavováni a oceňováni. Na fotbalové přípravě autor demonstruje, jak je pro jednotlivce důležité dělat věci poctivě a pořádně, být pracovitý a čestný a jakou nezastupitelnou roli hraje fungující kolektiv. Obzvláště v kolektivním sportu platí, že úspěch všech závisí na úspěchu každého jedince.¹⁰⁶ Jde tedy o oceňování stejných vlastností, které autor kladně hodnotil v románu *Cirkus Humberto*. Zobrazení cirkusového prostředí jako místa mravně vyspělého najdeme víceméně ve všech Bassových pracích, které se cirkusem zabývají. S fotbalem je situace složitější, protože kromě *Klapzubovy jedenáctky* napsal Eduard Bass např. i povídku *Nová kariéra*. V ní je fotbal naopak použit spíše k zesměšnění přízemnosti a malosti měšťáckých rodičů, kteří se zápasu jako diváci účastní po nedělním obědě a při sledování hry vymýšlejí, jak dobře svého syna Pepíka (fotbalistu) oženit. Fotbalové promluvy se zde mísí s modlitbami a úvahami o bábovce, což působí spíše v neprospěch sportu, ve kterém je sledováno mnoho jiných zájmů, než jsou

¹⁰⁴ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 363.

¹⁰⁵ Bohumil Polan označuje tuto skutečnost pouze za dvě různé stránky českého charakteru. U starého Karase se projevuje tím, že nezapomíná na své kořeny, u Vaška mravní počestností a nezmarně houževnatou vůlí, která se utvrzuje na překážkách. Viz Polan, Bohumil. „Cirkusová epopej Eduarda Basse“. *Lidové noviny: Literární neděle*, 1941, roč. 7, č. 36, s. 9.

¹⁰⁶ Podobně si kladného účinku sportu všimá i při zpracování tématu hokejového mistrovství. Vyzývá navíc všechny, aby si z prosté radosti vítězství československého týmu (v němž byli členy i Němci) vzali důležité ponaučení, že spolupráce národností je možná (podrobněji viz níže). Viz Bass, Eduard. ČSR. In Bass, Eduard. *Kukátko*.

čistá hra a radost z týmové spolupráce. Nedostatky Čechů v chápání důležitosti čisté hry dokazuje dále i postava zápasníka těžké váhy z *Lidí z maringotek*:

Stal jsem se miláčkem uvědomělého pražského obecnstva, kerý se za mnou hrnulo a projevovalo ryze sportovního ducha pokřiky: „Utři s ním žíněnkú! Vymeť s ním pódium! Prolom mu most! Prolom mu Duchcov!“ Zkrátka člověk cítil, že má v těch davech mravní voporu, a že dyby to i regulérně prohrával, lid by si to asi nenechal líbit.¹⁰⁷

Jak již bylo naznačeno, všímá si Bass u svých postav problému malosti ještě z jiného pohledu – z hlediska vysokého mínění, které o sobě navzdory přízemnosti mnozí Češi mají. Ať už jde o proklamované uspokojení z vlastního „vztahu k přírodě“ projevené procházkou do hostince, nebo o rodičovskou pýchu na syna fotbalistu. Že si byl spisovatel této české, ačkoliv samozřejmě i obecně lidské, slabosti dobře vědom, dokazuje jeho poznámka o *Lidových novinách*: „Takové heslo se má promyslet a tvořit základ reklamy na několik let. Něco á la *Lidové noviny*, list inteligence nebo *Lidové noviny*, list vzdělaného čtenáře. Já to považuji za dobré heslo, protože za inteligenta a vzdělance se u nás považuje každý troup.“¹⁰⁸

Hrdinové Bassových povídek se často vyznačují **chytračením**. Neupřímnost s tím spojenou dává Bass do souvislosti s útlakem, kterému byl národ vystaven do vzniku samostatného státu a který většinou znemožňoval nezastíraný odpor. Národ se nemohl naučit přímému jednání, stál-li proti němu mnohem mocnější protivník. V novinách si byli lidé vědomi cenzury, zvykli si hledat jinotaje: „Dříve se četly noviny mechanicky a bezmyšlenkovitě; od doby ostřejší cenzurní praxe lidé přemýšlejí nejen o tom, co čtou, ale hluboce uvažují i o tom, co nečtou.“¹⁰⁹ V povídce *Těžký případ: Historie z anno 1917* použil neznámý pachatel rakouské bankovky místo toaletního papíru, čímž naznačil představeným orgánům, co si o něm (a obecněji také o státu) myslí. Úřední komise pověřená vyšetřováním si hned ze způsobu provedení odvodí, že pachatel nemohl být nikdo jiný než Čech. Celkem nevinnou legraci klasifikuje jako vlastizradu a znehodnocení měny. Celá událost má pak za následek rozpuštění místního Sokola a zatčení českých vlastenců (čímž Bass odhaluje další z níže rozebíraných vlastností – úřednickou hloupost).

¹⁰⁷ Bass, Eduard. Podotknutí mistra těžké váhy. In Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. 11. vydání. Praha: Československý spisovatel, 1983, s. 154. Všechny další citace z knihy *Lidé z maringotek* jsou z tohoto vydání.

¹⁰⁸ Bass, Eduard. *Moje kronika*, s. 212.

¹⁰⁹ Bass, Eduard. O rakouské cenzuře. In Bass, Eduard. *Kukátko*, s. 68.

Bass nezapomene ústy hejtmanovými ještě satiricky poznamenat, že pokálené bankovky byly jediný „dar Válečné péči, jež odvedlo jeho městečko“¹¹⁰. Zde je tedy české chytračení vnímáno spíše pozitivně. Smysl pro humor funguje v dané situaci jako jediná možná zbraň. V již zmiňované povídce o úředníku Hejhalovi je ale naopak chytračení hodnoceno záporně, protože slouží pouze k vlastnímu obohacení.

Vtip je autorovi i po vzniku samostatného státu (tedy v době možností svobodného vyjadřování) stále prostředkem, jak si lze v těžké situaci neškodně ulevit, což dokládá fejeton z dvacátých let popisující nápisy na sklech tramvají v době velkého mrazu: „A pak se počaly objevovat nápisy. Zoufalé, veselé, ironické, vzteklé – celá primitivní literatura namnoze epigramatické stručnosti. Na dvacítku, kudy jezdí studenti do Masarykovy koleje, hýří se okenní moudrostí a poezií nejvíce.“¹¹¹ Dále Bass prezentuje jednotlivé nápisy, např.:

Ironik:
Zde se topí – ale štěňata.

Znalec literatury:
Zde by tak mohly kvést růže!

Lidumil:
Pane revident, zatopěj průvodčímu!

Člověk aktuální:
SOS! Krasine, zamrzáme!¹¹²

Člověk historický:
Od Josefa II. nebyl tu takovej samec.¹¹³

V pracích psaných za druhé světové války nebo krátce po ní už Bass české chytračení nepranýruje¹¹⁴ a ohrazuje se mimo jiné ve svých kázáníčkách proti nařčení, že český národ dělal „švejkovinu“. Naopak oceňuje lidi za to, že neměl-li většinou smysl zjevný odpor proti okupantům, alespoň šetřili síly a zachovali národ pro dobu

¹¹⁰ Bass, Eduard. Těžký případ: Historie z anno 1917. In Bass, Eduard. *Povídky*, s. 62.

¹¹¹ Bass, Eduard. Třicetistupňový humor. In Bass, Eduard. *Kukátko*, s. 127.

¹¹² Jedná se o narážku na tehdy známou událost – ledoborec zachránil ztroskotanou vzducholod’.

¹¹³ Bass, Eduard. Třicetistupňový humor, s. 127–128.

¹¹⁴ Výjimku by mohla tvořit povídka Příhoda cirkusového kapelníka z knihy *Lidé z maringotek*, ve které podnikatel vydělává na vytváření nekvalitních fotografií a posléze na „falešném fotografování“. Zde je ale jeho obchodní chytráctví dáváno do souvislosti spíše s americkou mentalitou, neboť v Americe se většina děje odehrává. Bass poukazuje na to, že výsledek (výdělek) tam často znamená vše, bez ohledu na poctivost nebo nepoctivost prostředků.

poválečnou.¹¹⁵ Jedná se totiž opět o dobu příliš velkého útlaku, kdy je hodnoceno kladně vše, co lidi povzbuzuje. Z července 1945 pochází fejeton Tajemství svatého Judy: „Po věřící katolické Praze se tedy rozběhla zbožná šeptanda, že je dobře uctívat svatého Judu Tadeáše, protože prý on jako patron věcí ztracených může nám vrátit i ztracenou naši svobodu.“¹¹⁶ U soch svatého Judy Tadeáše bývaly svíčky, květiny a velké množství věřících. Vysvětlení bylo prosté – svátek Judy Tadeáše byl totiž 28. října, stejně jako zrušený svátek státní samostatnosti.

Je zajímavé sledovat vývoj oceňování humoru v autorových rozhláscích. V roce 1932 si této vlastnosti všímá spíše ve smyslu „doběhnout někoho“:

Oh, my jsme národ vtipných hlav,
jenž překážek se nelek.
Zvláště když máme vymyslet,
jak doběhnouti celek.¹¹⁷

Rozhlásek z roku 1936 (kdy už byla mezinárodní situace napjatá) pracuje s tématem českého humoru jinak:

Padne bomba, padnou vtipy,
Praha není v úpadu,
může ztratit, co v ní kypí,
neztratí však náladu.¹¹⁸

Rozhlásek ze 40. let, kterým se Bass loučí s prací v *Lidových novinách* (rozhlásek byl jenom v rukopise, protože pochopitelně nemohl oficiálně vyjít), k humoru přímo vyzývá:

Doba je vážná, proto se
s humorem těžko snáší.
Však jen se patlat v pathose
není zas v krvi naší.¹¹⁹

Můžeme tedy konstatovat, že smysl pro humor a chytračení spolu v mnohém souvisejí. Tento rys české povahy se projevuje v dobách klidu i ohrožení, přičemž humor

¹¹⁵ Viz Bass, Eduard. Bican, Švejk a kočičí fenomén. In Bass, Eduard. *Kázáníčka*. Praha: Kentaur/Polygrafia, 1993, s. 127.

¹¹⁶ Bass, Eduard. Tajemství svatého Judy. In Bass, Eduard. *Kukátko*, s. 139.

¹¹⁷ Bass, Eduard. *Rozhlásky*, s. 125.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 200.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 356.

je kladně hodnocen vždy, v době nebezpečí obzvláště jako zbraň proti mocným a jako prostředek udržení národní pospolitosti. Chytračení je nejvíce kritizováno, pokud je konáno na úkor obyčejných lidí, obzvláště v době svobody. Pokud je terčem útoku státní moc, není odsuzování této vlastnosti tak přísné (a to ani v případech, že se děje v dobách klidnějších), což zřejmě souvisí s níže rozebíraným vztahem Čechů k úřadům.

V románu *Cirkus Humberto* je mnoho úsměvných momentů, ale jedná se spíše o humor situační, např. když Karas neví, jak má vyřezat bohyni s rohem, nebo pokus českých dělníků o „umělecký rozbor básně“. Humoru v této knize si všímá Alena Hájková: „Jinou podstatnou složkou románu je úsměvný humor, jenž neopřádá jen některé jednotlivé figurky a epizody, nýbrž prolíná celým dílem jako dotek laskavého zářivého slunce.“¹²⁰

Postavy samy sebe ovšem jako vtipné nevnímají, práce u cirkusu je pro ně věc důležitá a spíše vážná.¹²¹ Ačkoliv se malý Vašek nebo starý pábítel Malina podílejí na vytváření situací humorných, vtip není jejich přirozeností a nedělají to úmyslně. Možná jedinou českou postavou, které je humor opravdu vlastní, je dobrodružný Čech Ferenc Vosátka:

„Šéf kuchyně Vosátka Ferenc poslušně hlásí,“ meldoval česky, „že za čtvrt hodiny bude večeře. Na jídelním lístku je gulášová polévka s brambory, pečené kuře se salátem a dukátový buchtičky se šodó. To kuře se salátem a buchty si musí každý vopatřit sám, polévku s brambory dodám já.“¹²²

Vašek musí ve svém životě řešit mnohé vážné problémy (krach cirkusu, sňatek bez lásky, zklamání ze syna), ale neřeší je s humorem (tedy jakoby v rozporu s postavami Čechů v Bassových dřívějších pracích). Autor se tu zaměřil na ocenění jiných vlastností – klidné rozvahy, dobrosrdečnosti, rodinné soudržnosti (jako rodina je tu v širším smyslu chápána i cirkusová společnost), smyslu pro povinnost. To vše bylo ve válečné době, kdy román vyšel, jako apel ke čtenářům obzvláště důležité. V postavě Vaška šlo Bassovi zřejmě o čistě kladný vzor, jehož dokonalost by mohlo nevhodné vtipkování poškodit.

¹²⁰ Hájková, Alena. Bass – románový epik. In Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 508.

¹²¹ Je to pochopitelné, vezmeme-li v úvahu, že autor nezobrazil cirkus tradičním způsobem, tedy jako společenství lidí poněkud volnějších mravů. Naopak ho ukázal jako místo, kde se denně překonávají vlastní možnosti, kde se rodí umění a úspěch celku je závislý na úspěchu jednotlivce. Cirkusová společnost je tedy vlastně mravně vyspělejší než společnost mimo cirkus.

¹²² Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 84.

Právě to je ale zřejmě i jeden z důvodů, proč postava Vaška působí občas neživotně a na uvěřitelný vzor snad až příliš dokonale.¹²³

Češi jsou dále charakterizováni **náboženskou vlažností** a Bass s touto tradiční představou nikterak nepolemizuje, právě naopak. V jeho dílech je zmínka o náboženství jen málo. V celém rozsáhlém románu *Cirkus Humberto* je kostel zapojen vlastně jen v epizodě Vaškovy a Helenčiny svatby,¹²⁴ kde je navíc obřad srovnáván s cirkusovým představením. Jediní, kdo se v kostele soustředí na modlení a nepřemýšlejí o „vyprodaném chrámě božím“, jsou starý Karas a Helenčina matka Anežka: „Karas otec zapomněl v tu chvíli na redingot i na cylindr. Byl prostý člověk, kterému se ženil syn. Stál tedy s hlavou sklopenou a prosil boha o štěstí. Vedle něho stála Anežka Berwitzová s rukama sepjatýma a tiše šeptala modlitbu.“¹²⁵ Český zedník z konzervativního vesnického společenství je tedy při modlitbě zachycen pouze ve chvílích silně pociťované rodinné lásky.¹²⁶ Vašek se dokonce nezúčastní ani pohřbu své ženy Heleny, protože mu její matka vysvětluje, že program ve varieté musí pokračovat a Vaška je v Praze třeba. Povinnost k práci je tu tedy stavěna i nad truchlení ze smrti blízkého. Můžeme v tom spatřovat důkaz zmiňovaného vítězství praktičnosti nad duchovnem.

O českém vztahu k víře se Bass zmiňuje také ve fejetonu Tajemství svatého Judy: „Těžko bylo věřit vlastním uším: protřelý velkoměstský lid si vytváří legendu o celkem neznámém světcí?“¹²⁷ Autor označuje za důvod většího příklonu k víře bytostně pociťované ohrožení národa: „Že po takové národní katastrofě, jaká nás potkala, byly všesky kostely nabity věřícími a že i mnohý nevěrec byl pojednou ochoten pomodlit se k svatým patronům země vroucí modlitbičku za vrácení ztracené svobody národu, to je mi jasno.“¹²⁸

Pokud se církevní tematika objevuje v Bassových prvorepublikových povídkách či povídkách psaných za první světové války, slouží zde církevní hodnostáři spíše k zesměšnění. Např. v povídkách Letohrádek jeho milosti nebo Pan učitel: Historka

¹²³ Např. kritika Václava Černého Basse za ztvárnění postav nijak nechválí. Černý oceňuje na díle spíše zobrazení cirkusového světa jako celku a ztvárnění „duše cirkusu“. Viz Černý, Václav. „Eduard Bass: Cirkus Humberto“. *Kritický měsíčník*, 1941, roč. 4, č. 1, s. 245–247.

¹²⁴ Toho si ve své monografii všímá Ester Nováková. Čtenáře zaráží „rovněž téměř úplná absence náboženství. A to jak na vnitřní úrovni (uvažování a motivace postav), tak na úrovni vnější, ve formálních projevech (do kostela cirkusová společnost zavítá pouze na Vaškovu svatbu a celý obřad humorně komentuje)“. Nováková, Ester. *Český historický román v období protektorátu*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2012, s. 114–115.

¹²⁵ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 267–268.

¹²⁶ Modlí se také na hrobě své ženy.

¹²⁷ Bass, Eduard. Tajemství svatého Judy, s. 139.

¹²⁸ Tamtéž.

morální. Postavy kněží jsou zde charakterizovány jako lidé ochotní věřit komukoliv, kdo je schopen náboženský zápal alespoň předstírat. V první povídce zničí „nemocní vojáci“ letohrádek, který jim v dobré víře zapůjčil kněz pro zotavení.¹²⁹ V druhé se kněz nechá podvádět vojenským ministrantem, kterého považuje za učitele. Kněz ovšem netuší, že jde o učitele tance a že mu vlastně pomáhá vyhýbat se skutečnému boji.¹³⁰ A jakási zakořeněná nechuť ke vnucování náboženství vyplývá mimoděk i z rozhlásku z roku 1934:

Stokráte odpor hřímán
ke všemu, s čím šel Říman [...].¹³¹

S nedostatkem duchovního vzepětí souvisí i česká praktičnost, kterou Bass zpodobňuje v *Cirkuse Humberto* humorně, např. při zmiňovaném pokusu českých dělníků o rozbor básně:

Koukli se na něho nedůvěřivě a prohlásili, že tomu nevěří; jakýpak by to prý byl básník, aby mluvil o zdění, když chce říci oznámení; a kdyby prý tohle mohli básníci dělat, něco jiného myslet a něco jiného napsat, to že třeba tu ve skutečnosti vůbec nešlo o lva, třebas to byla postřelená vopice a ten Heřman z Bubna byl třebas ve skutečnosti nějaký Franta z Holešovic.¹³²

Češi jsou představováni jako ti, kteří houževnatě lpí na praktických životních zkušenostech. V souvislosti s jednoznačně kladným obrazem Čechů v *Cirkuse Humberto* dokáže Bass i tuto vlastnost ocenit. Např. jen díky opatrnosti otce Karase, který odmítl dát Vaškovi uspořené peníze (ačkoliv Vašek cítí jako své morální poslání pomoci krachujícímu podniku), se neztratí všechny výdělek v cirkuse odkázaném ke zkáze, ale Vašek má naopak k dispozici kapitál potřebný pro začátek práce v pražském varieté.

Pokud ale rozebereme některé Bassovy dřívější povídky, dojdeme opět k závěru, že si byl velmi dobře vědom negativních projevů této vlastnosti, které ostře kritizoval, např. v povídkách z roku 1919: Komu se nelení, tomu se zelení, Nevděk světem vládne a Pozdě bycha honiti.¹³³ V nich satiricky popisuje zemědělce, mlynáře i statkáře, kteří si za války rychle osvojili umění okrádat lidi v zoufalé situaci. Sledovali přitom pouze jediný zájem – co největší výdělek. V jiném textu označuje pak autor český národ za „národ praktiků“¹³⁴.

¹²⁹ Bass, Eduard. Letohrádek jeho milosti. In Bass, Eduard. *Povídky*.

¹³⁰ Bass, Eduard. Pan učitel: Historka morální. In Bass, Eduard. *Povídky*.

¹³¹ Bass, Eduard. *Rozhlásky*, s. 153.

¹³² Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 148.

¹³³ Všechny povídky viz Bass, Eduard. *Povídky*.

¹³⁴ Bass, Eduard. O rakouské cenzuře, s. 68.

V souhlase s obecně přijímaným míněním hodnotí spisovatel ve svých pracích **lásku Čechů k hudbě** jednoznačně kladně: „Melodie je charakter lidu, jejíž slovo slučuje v národ.“¹³⁵ Vztahu k hudbě se Bass věnuje i v populárně-naučném článku o písni Hřbitove, hřbitove..., v němž zkoumá, co mají společného česká píseň a mexické tango. Z hlediska hudebního přitom na Češích oceňuje „vzácnou, lyricky hudební citlivost“¹³⁶. V povídkách představuje lásku k hudbě jako něco samozřejmého, v lidech zakořeněného, co není nutné zpochybňovat. Je např. typické, že se služka ztratí¹³⁷ kvůli neodolatelné přitažlivosti k náhodou zaslechnuté muzice a že za ní jde jako uhranutá, aniž by dávala pozor na cestu nebo na čas. V souladu s všeumělstvím Čechů v *Cirkuse Humberto* pak nepřekvapí, že čeští muzikanti (byť někdy neznají noty) a české publikum jsou mnohokrát popisováni s nejvyšším uznáním:

„Dovede nasadit tón, jako když ženská pohladí. Inu, český muzikant.“¹³⁸

„Baculatý pan Pacák zná svou věc a čeští muzikanti pod jeho taktovkou sviští smyčci, troubí a hudou, bijí v kotle, bubny i střmen se vši tou zpěvně melodickou i tanečně rytmičnou vášnivostí, která pulsuje krví lidu, z něhož vyšli.“¹³⁹

„V Praze,“ řekl mu Bureš, „budeš mít vždycky úspěch s hudebním číslem. Jestli to bude Paganini nebo tahací harmonika, to je jedno; kdo Pražákům pěkně zahraje, ten je u nich pámbů. To není na celém světě taková obliba v muzice [...]“¹⁴⁰ Nelze si zde nepovšimnout drobného Bassova posměšku, se kterým vedle sebe staví Paganiniho a tahací harmoniku, ale to je záležitost v podstatě ojedinělá. Jinak je hudebnost z hlediska Bassova českému člověku skutečně vrozena a s tímto přesvědčením v *Cirkuse Humberto* ani v meziválečných pracích nepolemizuje.¹⁴¹ V *Cirkuse Humberto* postava pana Bimbama, který hodnotí jemu dosud neznámé pražské publikum, spojuje muzikálnost s dokonalostí: „Víte, každá dokonalá věc je svým způsobem muzikální. Ti lidé zde to nějak vnímají, protože docela zřejmě vidím, jak se rozzáří, když se něco dokonalého provede [...]“¹⁴² Zobrazenou lásku k hudbě označuje Alena Hájková za „vrozenou muzikálnost“, která živí „zdravý umělecký cit“.¹⁴³

¹³⁵ Bass, Eduard. Hřbitove, hřbitove... In Bass, Eduard. *Kukátko*, s. 53.

¹³⁶ Tamtéž, s. 56.

¹³⁷ Jedná se o již zmiňovanou povídku Pražský Sherlock Holmes.

¹³⁸ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 106.

¹³⁹ Tamtéž, s. 368.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 351–352.

¹⁴¹ Pokud tedy nebereme v úvahu drobné humoresky, v nichž se objevují postavy, které neumějí zpívat. Ani v nich ale nevystupuje nikdo, kdo by poslouchání hudby neměl rád, prostě jen neovládá její provozování.

¹⁴² Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 362.

¹⁴³ Obě citace viz Hájková, Alena. Bass – románový epik. In Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 508.

Zatímco ve vnímání hudby jsou tedy Češi označováni za národ vyspělý, skoro dokonalý, o výtvarném umění¹⁴⁴ už se to rozhodně říci nedá. Autor pranýřuje ve svých pracích český „vkus“, kvůli kterému se v Praze objevují stavby, na nichž se v nevzhledné směšici mísí prvky napodobující styl barokní, románský, gotický i renesanční, a jejichž fasády nechávají navíc domácí páni s pocitem vlastní ušlechtilosti¹⁴⁵ zdobit národními ornamenty.¹⁴⁶ A špatně by se vedlo umění, které by se pokoušelo skutečně tvořit, nejen napodobovat:

Tvůrčí duch má už tu jakási práva,
běda však, když se snad na výboj dává!
Umění bouřlivé racky
pobijem raději klacky,
teprv kdo mrtev je, čest mu a sláva!¹⁴⁷

Českou schopnost **vyznat se rychle** v mnoha oborech zkoumáme v této části jako poslední, jelikož ji autor učinil jedním z hlavních témat *Cirkusu Humberto*. Je to tedy logicky také téma, které vyzdvihují téměř všichni hodnotitelé Bassova díla.¹⁴⁸ Spisovatel v první části knihy tuto českou vlastnost vyjadřuje v mnoha variacích, nejzřetelněji ovšem ve chvíli, kdy je zedník Karas přijímán k cirkusu. Slovy Kerholcovými: „A makat bys chtěl? Každou práci, ať je jaká chce?... Bodejť by ne, dyť jsi Čech.“¹⁴⁹ Karas zpočátku nechápe, proč být Čech je u cirkusu výhodou, Kerholec mu to ovšem hbitě vysvětlí:

A na to že je zapotřebí party stavěčů, tentáků, jak si oni říkají, která dovede za dvě hodiny postavit stan a za půl hodiny jej rozebrat, a tu partu že panu Berwitzovi vede on, Karel Kerholec z Libuně; do takové party že Karas nyní přišel, na tom že není nic, jen zvládnout tempo, aby jeden druhému zahrál do ruky; a na to že jsou Češi, pro ten fortel, který na všecko najdou; u všech cirkusů že prý jsou na tu práci hledání, a ovšem dělají i jiné věci, koňáky, stájníky, krmiče, štolby, muzikanty, augusty, jak si co kdo najde, hlavní je ve všem se vyznat a všude podle potřeby pomoci.¹⁵⁰

¹⁴⁴ Literatuře se bude věnovat část práce pojednávající o vztahu Čechů k vlastnímu národu a jeho symbolům.

¹⁴⁵ Opět jde o doklad nezaslouženého vysokého mínění Čechů o sobě.

¹⁴⁶ Bass, Eduard. Podivný časopis a zprávy z front. In Bass, Eduard. *Kukátko*.

¹⁴⁷ Bass, Eduard. *Rozhlásky*, s. 27.

¹⁴⁸ S vědomím toho, že Bassovo dílo bylo často hodnoceno i v době totality (1948–1989), kdy lze nekritické oceňování zobrazované lásky Čechů k manuální práci očekávat.

¹⁴⁹ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 12.

¹⁵⁰ Tamtéž, s. 15.

A tak i Karas z malé pošumavské vesnice pochopí, „že těmto lidem být Čech znamená všecko dovést“¹⁵¹. Česká parta, do které se u cirkusu dostane, je právě pro tyto své vlastnosti zodpovědná za nejtěžší úkoly. Má ovšem díky tomu výjimečné postavení a umělci její členy berou jako sobě rovné. Bass tu tedy ztvárňuje myšlenku, že jsou to právě pověstné „zlaté české ručičky“, s nimi spojená pracovitost, poctivost a šikovnost, které zajišťují Čechům úctu a uznání ostatních národů. Ale ani v dalších částech knihy autor zobrazení této vlastnosti neopouští, pouze ji modifikuje do Vaškovy skoro až zázračné schopnosti stát se v cirkuse nejen vynikajícím jezdcem, ale také skvělým akrobatem a krotitelem, respektovaným (byť po většinu času neoficiálním) cirkusovým ředitelem a v souvislosti s varieté také úspěšným podnikatelem a oblíbeným „trenérem“, o jeho lidské oblibě nemluvě. „Češi jsou prostě po celém světě a dovedou se postavit k práci, mají důvtip a obratnost, jsou zruční a vynalézaví. Nezbytnost práce, všudypřítomnost a tvořivost českého živlu jsou tedy další rysy Bassovy tvorby.“¹⁵²

Práce je v díle oceňována jako to, co Čechům pomáhá k vzestupu. Není to ovšem nikdy práce bezmyšlenkovitá, tupě mechanická, ale naopak práce dělaná s radostí a s neustálým přemýšlením, jak by mohla být zlepšena a zdokonalena. Je to práce rukou, do které je velkou měrou zapojen rozum. Bass tuto skutečnost u svých postav označuje jako typický „český fortel“, a pokud ten se ztrácí, přestává být práce radostí, což vysvětluje postava zápasníka těžké váhy z knihy *Lidé z maringotek* při vzpomínkách na Ameriku:

Ale hlavně muselo tam všecko letět a nikde nebyla chvilka volná na nějaký přátelský pokec. A to mi nešlo pod fousy, taková štvance vod rána do večera. Já se žádný práci nebráním, ale mám rád u ní rozmysl. To je marný, dyž něco děláte, musí se vám dílo líbit, pak to má rozum, ale dyž nemáte čas na to, aby se vám dílo líbilo, abyste si to vygustýrovali a vymakali, pak vám říkám, že sou všechny peníze za to marný a zbytečný.¹⁵³

Ve srovnání s nezpochybňovaným oceňováním této české schopnosti, jak ji zastupuje *Cirkus Humberto*,¹⁵⁴ je toto téma rozporněji hodnoceno v Bassově kázáníčku Fušeři mezi námi. Zde autor s trochu ironickým odstupem varuje před fušery neučenými, například před „šikovným tatíčkem“, který klidně rozbourá půl kuchyně a způsobí zmatek,

¹⁵¹ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 19.

¹⁵² Všeťička, František. „Hajitel amatérismu“. *Zlatý máj*, 1961, roč. 5, č. 11, s. 482.

¹⁵³ Bass, Eduard. Podotknutí mistra těžké váhy, s. 154.

¹⁵⁴ Ačkoliv se i v *Cirkuse Humberto* objeví u Vaška stín pochybností, když na sklonku života bilancuje a zjistí, že byl v životě nucen vyznat se ve všech oborech, ale to mu právě zabránilo rozumět něčemu opravdu do hloubky.

protože netáhnou kamna, a je pod jeho důstojnost přiznat si, že by bylo lepší zavolat kamnáře. Už příští neděli se o něm ale mluví s uznáním, protože má „zlaté ručičky“. V tomto kázáníčku Bass také mimo jiné odkrývá, v čem spatřuje kořeny této vlastnosti:

Ty zlaté ruce jsou u nás skoro v každé rodině. Dědictví selského hospodaření, v němž si pantáta dovedl všecko sám seříznout, uplést, sešít a vyzdít, se přenáší až k potomkům se zlatým límcem. Poštovní rada má u ložnice truhlářský ponk a řeže, hobluje, kříží furnýry, natírá, lakuje, a když přijde hodina procházky, chodí od jednoho železáře k druhému a vyhlíží si kliky, knoflíky, šroubky a kování.¹⁵⁵

Nad ostatní přednosti Bassova románu je často vyzdvihována právě úloha, kterou hrál pro posílení národa v době druhé světové války poukazováním na schopnost českých lidí ve všem se vyznat, vždy si poradit a vydobýt si svou práci uznání.

Nejradošněji se pásl ovšem na projevech té české šikovnosti a protřelosti, jejíž je cirkusové svěťáctví jednou, avšak markantní odrůdou. Nelze si ani představit, kolik postřehů, historek a příběhů o tom, jak se český člověk umí vyznat, Eduard Bass znal. To, co ho popudilo k tomuto bohumilému shromažďování, byl horoucí obdiv k práci, k dovednosti zlatých rukou a vtipnosti hlav českých lidí a z toho pramenící optimistická víra, že si naši lidé budou umět za všech okolností vytvořit šťastný svůj národní život. Veselá víra, která nevidí práci jako chmurnou povinnost, ale jako dráždivý a chutný problém, který člověk neustále překonává a pořád si jej ulehčuje. Pro takovou práci viděl Bass v Čechách nejvíc nadání. Nešířil tuto víru kázáním, nýbrž zrovna takovým veselým, dovedným a odborným dílem, jež nám podal v tolika ladných způsobech. Proto se stal největším ctitelem a opěvovatelem nejvýš kladného a úsměvného hrdinství – českého fortele.¹⁵⁶

Ovšem toto Bassovo poselství čtenářům se neobjevuje v *Cirkuse Humberto* poprvé, stejně vyznívá i poselství *Klapzubovy jedenáctky* a v souvislosti s válkou např. i Bassovo kázáníčko o fušerech (z roku 1939), v němž nezakrytě říká:

Člověku se někdy zdá, že tento národ ani není stvořen pro Evropu, že jeho pravé místo by bylo někde na Dalekém západě, kde by teprve v samotách odlehlých pouští, odkázán sám na sebe, ukázal užaslému světu, co všecko dovede. Lidský pokrok je ovšem tak znamenitý, že ani není třeba tak daleko jít, on stačí i blízky

¹⁵⁵ Bass, Eduard. Fušeři mezi námi. In Bass, Eduard. *Kázáníčka*, s. 7.

¹⁵⁶ Khás, Ladislav. „Jak se stavěl Cirkus Humberto“, s. 987.

západ, aby byl národ odkázán na holé ruce a postaven do osamělosti, v níž teprve ukáže, co umí.¹⁵⁷

Můžeme na závěr shrnout, že se Bass ve svých povídkách, románu i jiných pracích věnuje všem českým vlastnostem, které byly jmenovány v úvodu této kapitoly. Shodně s autory teoretických prací oceňuje českou lásku k hudbě a kritizuje např. českou malost (ačkoliv bylo dokázáno, že s tímto tématem nepracuje nijak „černobíle“). V mnoha variacích zobrazil spisovatel obzvláště v *Cirkuse Humberto* českou schopnost rychle se ve všem vyznat a vyniknout v mnoha oborech, i když např. v postavě Vaška jde o všestrannost až těžko uvěřitelnou. Jako protipól najdeme v Bassově tvorbě i drobnější práce, kde se naopak víře ve „zlaté české ručičky“ vysmívá. Zajímavě pracuje Bass se zobrazením českého chytráctví. Rozlišuje, zda je namířeno proti druhým lidem (v tom případě ho odsuzuje), nebo spíše proti úřadům a vládnoucí moci. Obzvláště pak oceňuje českou schopnost se v ohrožení semknout a bojovat proti rakouské nebo později německé nadvládě tajným vtipem.

¹⁵⁷ Bass, Eduard. *Fušeři mezi námi*, s. 11.

4 Česká společnost a vztah Čechů k vlastnímu národu

4.1 Přehled charakteristik

Zkoumáme-li vztah Čechů k vlastnímu národu, nemůžeme zřejmě tvrdit, že by pro ně bylo typické projevovat větší lásku a oddanost, než je projevují cizinci k národům vlastním. Schopnost semknout se a pomáhat si, je-li národ ohrožen, je vlastností obecně rozšířenou. Jiří Česal a Marek Hudema přesto upozorňují, že tato **národní soudržnost** hrála v našich podmínkách vždy významnou roli.¹⁵⁸

Teoretikové zabývající se českou povahou si všímají typických atributů, které se dále se vztahem k národu pojí. Jedno z témat zní: „Jak moc jsou Češi ochotni pro svůj národ riskovat, **obětovat se** pro něj?“ V souvislosti s touto otázkou se objevuje problém „typické“ české humanity, vyjádřené např. v tradovaném rčení, že Slované (tedy i Češi) mají holubičí povahu. Humanita je vlastnost, kterou Čechům kladl za cíl i prostředek jednání T. G. Masaryk. Prostředky k dosahování humanity jsou pro Masaryka drobná práce (které dává přednost před násilím a umíráním) a rozhodování se pomocí rozumu a otevřeného srdce.¹⁵⁹ Peroutka koriguje tradiční představu o české humanitě, o níž se tvrdí, že má kořeny hluboko v minulosti. Popírá možnost navazování např. na středověkou humanitu Chelčického. Dokazuje, že v dnešních podmínkách nelze neodpírat zlu bojem nebo se zcela odtrhnout od politiky.¹⁶⁰ Podobně se ostatně o moderním chápání humanity vyjádřil už Masaryk: „Kdyby lidé takzvaní hodní a dobří nebyli vlastně lenoši, zlých by již nebylo. Může každému člověku nastat doba, že proti násilí musí se bránit železem, netoliko prací a rozumem. I národ český by tak učinil, kdyby se mu sahalo na život.“¹⁶¹

Peroutka uvádí, že snaha o humanitní jednání je typická pro celý svět a Češi se od něj v tomto ohledu nijak zvlášť neliší.¹⁶² Např. za první světové války chovali se naopak i mnozí Češi zcela nehumánně.¹⁶³ Přesto se touto otázkou zabývá ještě z jiného hlediska a dokazuje, že chápat český národ jako humánní můžeme, ovšem pouze v tom smyslu, že

¹⁵⁸ Viz Česal, Jiří, Hudema, Marek. Jazyk, společnost a národní „mentalita“. In Havelka, Miloš a kol. *Skupinové mentality*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2002, s. 76. Je ovšem pravděpodobné, že spíše než skutečné chování lidí hrálo větší roli neustálé poukazování na tuto vlastnost a vytváření stereotypu o zvláštní a neobvyklé české soudržnosti.

¹⁵⁹ Viz Masaryk, Tomáš Garrigue. *Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus*, s. 105.

¹⁶⁰ Viz Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 129–130.

¹⁶¹ Masaryk, Tomáš Garrigue. *Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus*, s. 119.

¹⁶² Podobný názor zastává také I. A. Bláha, který místo pojmu humanita užívá pojem „opravdovost úsilí k lidství“. Viz Bláha, Inocenc Arnošt. *O české národní povaze*. Separát z: *Morava*, 1926, ročník 2, č. 5, s. 13.

¹⁶³ Viz Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 149.

se v českých zemích ve srovnání s jinými tolik nebojovalo:¹⁶⁴ „Smrt nezdolala v této zemi, a necítili jsme žádný sklon k nerozvážným heroismům. Násilná smrt zachovala si mezi tímto národem veškerý svůj úděsný a obludný ráz. Raději žít pro národ než umírat – to nebyla u nás žádná teorie, ale skutečnost sama.“¹⁶⁵ Spíše než humanitou nazývá Peroutka tuto typickou vlastnost „mírnou povahou“. Ta vznikla z ryze praktických důvodů – často se nebojovalo, protože bylo zřejmé, že boj proti přesile neměl naději na úspěch: „Slabý a malý národ hledá přirozenou ochranu v tom, že se snaží rozšiřovat kolem sebe atmosféru spravedlnosti a lidskosti.“¹⁶⁶ Ačkoliv by se mohlo zdát, že česká humanita znamená mnohdy jen jinak nazvanou zbabělost, sociologové a jiní autoři Čechy za zbabělé většinou nepovažují. Označují je spíše za lidi praktické. Češi jsou sice schopni pro svůj národ riskovat život, ale nejprve si vždy dobře rozmyslí, jestli se toto jednání v daných souvislostech „vyplatí“. A pokud se obětují, považují své hrdinství či hrdinství svých předků za výjimečnou statečnost, kterou je třeba neustále připomínat.¹⁶⁷

S ochotou obětovat se souvisí typický způsob interpretace vlastních dějin, mohli bychom říci jakási **záliba v národním mučednictví**. „Slabostí a malostí státu je ospravedlňováno kdekdo, včetně vznikajících národních mýtů na téma, ‚jak jsme to tehdy slavně prohráli‘ a ‚jak nás tehdy zradili naši spojenci‘.“¹⁶⁸ Záliba v připomínání si vlastních neúspěchů, ať už se jedná o bitvu na Bílé hoře, události let 1848 nebo 1938,¹⁶⁹ se vždy pojí i s omlouváním a hledáním příčin v okolnostech, které Češi nemohli ovlivnit, např. ve zmiňované zradě spojenců.¹⁷⁰ Tuto českou vlastnost Masaryk, Mahen, Peroutka i další autoři odsuzovali. Se vznikem nové republiky bylo třeba, aby čeští lidé přijali zodpovědnost za svůj osud a zaměřili se více na přítomnost a budování demokratického státu než připomínání minulých křivd. Např. ještě před vznikem Československé republiky kritizuje Masaryk zálibu ve falešném mučednictví¹⁷¹ a zvyk ukazovat stále své malé rány

¹⁶⁴ Emanuel Chalupný považuje Čechy za vytrvalé a silné v obraně, ale slabé v útoku. V souvislosti se svými (výše naznačenými) teoriemi zde vidí souvislost s charakterem české krajiny – její mírná zvlňenost určuje mírnou povahu, hory na hranicích pak pomáhají území bránit, ale zároveň nemotivují Čechy k výbojům. Láska k národu se pojí úzce s láskou ke krajině, což podle Chalupného dokládá fakt, že českou hymnou je píseň zeměpisná. Viz Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*, s. 126–128.

¹⁶⁵ Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 157.

¹⁶⁶ Tamtéž, s. 171.

¹⁶⁷ A tím opět přispívají k upevňování „mýtu“ o české odvaze a sebeobětování.

¹⁶⁸ Viz Česal, Jiří, Hudema, Marek. *Jazyk, společnost a národní „mentalita“*, s. 78.

¹⁶⁹ Tamtéž. Jako další uvádějí události let 1948 nebo 1968.

¹⁷⁰ Tamtéž. Podle autorů nejsou ale Češi v tomto ohledu výjimkou. Podobné interpretace proher nalezneme i u jiných národů (např. srbská prohra v bitvě proti Turkům na Kosově poli 1389).

¹⁷¹ Typickým příkladem je pro Masaryka kult Jana Nepomuckého.

a žádat obdiv.¹⁷² Podle Ferdinanda Peroutky milují Češi sice mučednictví, ale zároveň dbají, „aby mučednictví nebylo příliš veliké“¹⁷³. Pro doložení svého tvrzení neváhá zpochybnit ani ustálený způsob interpretace osudů Karla Havlíčka Borovského: „V Rusku deportace byla cosi každodenního a byly to deportace do hlubin Asie. U nás byl deportován jediný Havlíček, a na to celý národ do dneška vzpomíná jako na něco úžasného.“¹⁷⁴

Dalším rozebíraným tématem je **vztah Čechů k národním symbolům**. Za symboly přitom nejsou považovány pouze vlajka, znak, hymna, národní strom aj., ale podle Miloše Havelky jde i o vytváření symbolických center české historické paměti.¹⁷⁵ Česal a Hudema zdůrazňují důležitost událostí 19. století, kdy byly položeny základy moderní české společnosti (vznikají národní symboly jako Národní divadlo nebo Národní muzeum).¹⁷⁶ Zhruba od poloviny 19. století se vytváří podle Miloše Havelky i několik relativně stabilních ideových zauzlení, „center české kulturní, politické a historické paměti“¹⁷⁷. Myšlenkový odkaz osobností nebo důsledky určitých událostí jsou prezentovány jako dominantnější.¹⁷⁸ Z českých dějin jsou pak zdůrazňovány (a často nezpochybňovány) právě tyto uzlové body – např. činnost Cyrila a Metoděje a vůbec českých světců, Jana Husa, jednoty bratrské nebo T. G. Masaryka.¹⁷⁹ Jedná se často o nekritické uctívání lidí označených za národní hrdiny, přičemž si (slovy Peroutkovými) národ „své hrdiny kreslí tak, jak potřebuje“¹⁸⁰. Hus a příslušníci jednoty bratrské jsou podle něj např. vnímáni jako hrdinové ne ve smyslu náboženském, ale hlavně jako představitelé vlastenců – bojovníků za český národ.¹⁸¹

Jiří Mahen kritizuje Čechy za to, že je více než myšlenky fascinují pomníky a domy významných osobností.¹⁸² Souvisí to s již zmiňovanou českou praktičností, neschopností nadchnout se pro velké myšlenky a se zvykem zaměřit se pouze na povrchní atributy „hrdinství“, ať už se jedná o zmiňované pomníky a domy velikánů, nebo (podle Peroutky) o vykopané historické památky:

¹⁷² Viz Masaryk, Tomáš Garrigue. *Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus*, s. 151.

¹⁷³ Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 159.

¹⁷⁴ Tamtéž, s. 204.

¹⁷⁵ Viz Havelka, Miloš. *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*, s. 9.

¹⁷⁶ Viz Česal, Jiří, Hudema, Marek. *Jazyk, společnost a národní „mentalita“*, s. 66.

¹⁷⁷ Havelka, Miloš. *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*, s. 9.

¹⁷⁸ Tamtéž, s. 10–11.

¹⁷⁹ Tamtéž, s. 18.

¹⁸⁰ Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 94.

¹⁸¹ Tamtéž.

¹⁸² Viz Mahen, Jiří. *Kniha o českém charakteru*, s. 22.

Dlouho, příliš dlouho jsme měli radost, když jsme někde vykopali nějakou pošramocenou starou přilbu nebo objevili zetlelé staročeské kosti. Zdálo se nám, že existence českého národa je každým novým nálezem zrezavělého kopí zabezpečenější a naše národní povaha jasnější.¹⁸³

Poměrně ostrá kritika této české vlastnosti se ozývala hlavně v dobách panujícího optimismu ze vzniku nového státu, kdy mělo být úsilí všech zaměřeno na budování. Jakmile se ve druhé polovině třicátých let situace změnila a lidé opět pocítovali bytostné ohrožení národní existence, objevuje se naopak, např. v práci Františka Kovárny, stesk nad přílišnou střízlivostí a malým uctíváním národních hrdinů. Autor doporučuje čtenářům, aby si hrdiny připomínali a pěstovali v sobě díky jejich příkladu smysl pro oběť, protože jen to je podle něj možnost, jak se lze odvrátit pouze od praktické „starosti o chleba“. Smysl pro oběť je „jedna z největších vzpružin dějinných událostí a přesunů, a proto je i nejbezpečnějším zajištěním národního bytí a růstu“¹⁸⁴.

Za národní symbol bychom mohli považovat i **český jazyk** a zkoumat tedy vztah Čechů k němu. Češtině, jejím zákonitostem a souvislostem jazykových pravidel a způsobu národního bytí se věnoval nejvíce Emanuel Chalupný, jak bylo vysvětleno výše. V jazyce se podle něj odrážejí české národní rysy nejzřetelněji. Většina jiných autorů tento názor nesdílí, ale všímá si skutečnosti, že jazyk v českých dějinách nehrál jen klasickou roli nástroje dorozumívání. „Byl rovněž vnějším výrazem vlastního ztotožnění s národem.“¹⁸⁵ Významné osobnosti národního obrození považovaly za svůj úkol dokázat, aby se čeština ve všech oblastech vyrovnala vyspělým jazykům.¹⁸⁶ Masaryk označuje český národ za „národ filologický“¹⁸⁷.

Českou literaturu nepovažuje většina autorů zkoumajících český charakter za nic příliš pozoruhodného (ve srovnání s literaturami jiných národů). Např. Jiří Mahen: „Český charakter neprojevuje se ani v české literatuře nějak zvláště šťastně. Soustřeďuje se ke konečnému tvoření velmi těžko, přičemž nejde rád až k posledním otázkám.“¹⁸⁸

¹⁸³ Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 9.

¹⁸⁴ Kovárna, František. *Česká střízlivost a český pathos*, s. 8.

¹⁸⁵ Česal, Jiří, Hudema, Marek. Jazyk, společnost a národní „mentalita“, s. 68.

¹⁸⁶ Podle Jana Patočky je od osvícenství český národ definován pomocí mateřské řeči a lze v této souvislosti hovořit o duchu jazykového nacionalismu. Skutečnost, že se Češi vzdali výhod plynoucích ze spojení s velkým národem (německým) a chtěli mít raději vše ve vlastní řeči, pokládá za důkaz české malosti i velikosti zároveň. Viz Patočka, Jan. *Co jsou Češi: Malý přehled fakt a pokus o vysvětlení*. Praha: Panorama, 1992, s. 70–71.

¹⁸⁷ Masaryk, Tomáš Garrigue. *Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus*, s. 16.

¹⁸⁸ Mahen, Jiří. *Kniha o českém charakteru*, s. 51.

Chování Čechů v politickém životě se často spojuje se spoléháním na rozhodování elit. Češi mají podle Emanuela Chalupného sklon k nezdravému autoritářství. Dobrovolně se stávají těmi, kteří raději poslouchají a nechávají za sebe rozhodovat jiné. S nadsázkou označuje za diktátora v jazykovědě Dobrovského, v žurnalistice Havlíčka.¹⁸⁹ Hledáme-li příčiny tohoto stavu, musíme se zřejmě vrátit zpět do období Rakousko-Uherska, kdy byli čeští lidé zvyklí spíše trpně přijímat, co jim bylo z Vídně nařízeno, a neměli tedy příliš šanci projevovat ve veřejném životě vlastní aktivitu. T. G. Masaryk se proti tomu snažil bojovat:

Kde vadí vláda a policie našim učitelům, našim kněžím, našim advokátům, našim lékařům a jiným všem, aby nepracovali a o pokrok lidu se nestarali? Je holým neštěstím, že si zvykáme očekávat tolik od vlády, samočinnosti se vzdávající. To je ten krajní liberalismus politický, ta nešťastná víra v – policii.¹⁹⁰

Dvacet let trvání první republiky zřejmě nestačilo k tomu, aby se myšlení lidí zásadně změnilo. Jak uvádějí Česal a Hudema, nový stát umožňoval českým lidem po dlouhé době rozhodovat se svobodně a uspořádat si vnitřní záležitosti podle vlastních představ, čehož ale neuměli skutečně využít.¹⁹¹ „Politický a společenský život první republiky byl velmi neklidný a stranické soupeření svým způsobem tomuto období vtisklo určitý ráz. Roztříštěnost českého politického života byla skutečně velkou slabinou.“¹⁹² Dle zmíněných autorů stále pokračovalo rozdělení společnosti na „nás“ a „je“, přičemž intelektuálové vládli a určovali ideje, zatímco masa běžných lidí se chovala spíše pasivně a byla vnímána jako ta, které nelze vše vysvětlit a svěřit odpovědnost.¹⁹³ Vracíme se tím znovu k problému rozhodování elit, resp. k jejich někdy nekritickému uctívání. Typickým příkladem je vnímání prvního prezidenta nové republiky, T. G. Masaryka, spojovaného s přízvisky „tatiček“, „prezident osvoboditel“ a dalšími. Jiří Mahen upozorňuje, že právě Masaryk nejvíc bojoval proti takovému falešnému zbožšťování a nekritickému přijímání pravd vyslovovaných elitami:

Národ totiž přivykl velmi příjemné myšlence, že když nemyslí sám, jedna hlava že přemýšlí zaň vždycky, a tak obšťastňuje svého myslitele jako svého presidenta tím, že mu na jeho slavnostních cestách opakuje do očí jeho vlastní myšlenky jako

¹⁸⁹ Viz Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*, s. 110.

¹⁹⁰ Masaryk, Tomáš Garrigue. *Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus*, s. 119.

¹⁹¹ Viz Česal, Jiří, Hudema, Marek. *Jazyk, společnost a národní „mentalita“*, s. 75.

¹⁹² Tamtéž.

¹⁹³ Tamtéž, s. 77.

věčné pravdy [...]. Lidé přivykli objektivním „absolutním“ pravdám a jsou šťastni a spokojeni. A objektivní „absolutní“ pravdy jsou hrobem vědy, umění i náboženství.¹⁹⁴

Představitelé elit někdy zaměňovali správu věcí veřejných a vůdcovský princip.¹⁹⁵ Česal a Hudema upozorňují na zajímavou skutečnost: „Masaryk sice volá po drobné práci a větší účasti občanů na veřejném životě, ale to mu nebrání usměrňovat tisk a z pozadí ovlivňovat zcela neparlamentními cestami politické dění.“¹⁹⁶ S problematikou elit se pojí i nejedna výtku adresovaná intelektuálům, že ačkoliv na ně běžní lidé v krizových chvílích spoléhali, nezachovali se tito zrovna statečně.¹⁹⁷

Pokud se zabýváme **vztahem** Čechů ke státnímu aparátu, tedy zjednodušeně řečeno **k úřadům**, můžeme si opět vypůjčit jedno z Masarykových tvrzení, že staletí ovládání cizí vládou vedla k tomu, že Češi neumějí „ani řádně panovat, ani řádně poslouchat“¹⁹⁸. Na jedné straně se v období první republiky nestihli zbavit zvyku spoléhání na autority, na straně druhé v nich zřejmě zůstal častý pocit nedůvěry ke státnímu aparátu, tedy hlavně úředníkům, s nimiž přicházeli často do styku. Chalupný uvádí, že svou byrokracii paradoxně kritizoval i nový stát a dovolil novinářům proti ní bojovat. To ale zároveň v českých lidech podporovalo již rozebíranou vlastnost – neříkat věci na rovinu, nestěžovat si přímo u úřadů, ale oklikou, např. přes noviny. Chalupný i Peroutka shodně uvádějí, že český městský člověk ovšem často považoval úřednickou kariéru za vrchol své činnosti¹⁹⁹ a i po zániku Rakousko-Uherska trval v nové republice velký zájem o zajištěné úřední místo²⁰⁰.

4.2 Národ, společnost a politika v dílech Eduarda Basse

Národní soudržnost, která z Bassova díla (hlavně z *Cirkusu Humberto*) vyznívala, byla oceňována během války, ale také dlouho po ní. František Všeťka např. chválí tuto soudržnost v souvislosti s *Klapzubovou jedenáctkou* i *Cirkusem Humberto*, označuje ji ovšem širším pojmem „bratrství“.²⁰¹ V Bassových dílech je tato vlastnost oceňována

¹⁹⁴ Mahen, Jiří. *Kniha o českém charakteru*, s. 58.

¹⁹⁵ Viz Česal, Jiří, Hudema, Marek. Jazyk, společnost a národní „mentalita“, s. 79.

¹⁹⁶ Tamtéž, s. 77.

¹⁹⁷ Kovárna, František. *Česká strážlivost a český pathos*, s. 12–13.

¹⁹⁸ Masaryk, Tomáš Garrigue. *Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus*, s. 90.

¹⁹⁹ Viz Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 31.

²⁰⁰ Viz Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*, s. 179.

²⁰¹ Viz Všeťka, František. „Hajitel amatérismu“, s. 482. Přesně vzato nemyslí jím zřejmě primárně bratrství národní, ale např. bratrství rodinné (*Klapzubova jedenáctka*) nebo bratrství v mezinárodním pracovním

hlavně v pracích psaných od poloviny třicátých let. Burcování vědomí národní soudržnosti bylo jednou z možností, jak mohli spisovatelé přispět k boji proti nastupujícímu fašismu. Eduard Bass například v rozhlásku z roku 1937:

Ta malá země, a co bolu
bylo jí kdy už přetřpět.
Všechno jsme nesli všichni spolu –
toť tajemství, jež nezná svět.²⁰²

Nutnost prospívat svým krajanům vyslovuje hned na začátku románu *Cirkus Humberto* hamburský hostinský: „A Hein Moesecke už volá do kouta, kde v šeru sedí nějaký mužský: ‚Karlšen, máš tu krajana, měl bys pro něho něco udělat, ne? Je to Čech, ne?‘“²⁰³

Zkoumáme-li, jak Bass zpodobňuje národní soudržnost v pracích z první světové války, zjistíme, že v nich spíše zobrazoval soudržnost při společném tajném podvracení vládnoucí moci. Zabýval se jí tedy v souvislosti s českým humorem a chytráctvím, jak bylo rozebíráno výše.²⁰⁴ V drobnějších pracích z druhé světové války se spíše zaměřil na soudržnost Čechů v nenápadném vzdoru (viz výše rozebíraná poválečná práce o uctívání sv. Judy) než na semknutí Čechů v odboji nebo v konkrétní pomoci sobě navzájem.

Za války nemohl Bass samozřejmě psát otevřeně a brzy po válce zemřel, takže se k tomuto tématu nemohl vrátit, ani kdyby býval chtěl. Skutečnost, že konkrétních dokladů zobrazování soudržnosti Čechů v ohrožení je možná méně, než bychom v Bassově díle očekávali, můžeme ovšem vysvětlit i jinak. Obecně lidská spolupráce je totiž v jeho díle zmiňována mnohokrát, jedná se ale o soudržnost vyššího celku než národa. V *Cirkuse Humberto* i drobnějších pracích se tedy zaměřuje spíše na spolupráci národů než na to, aby si Češi žili sami pro sebe.²⁰⁵

Jak si Eduard Bass představuje **oběť pro národ**, lze dobře zkoumat v jeho kázáníčkách:

kolektivu (*Cirkus Humberto*). Zároveň ale oceňuje Klapzuby právě jako představitele Čechů, kteří díky svornosti dobudou celý svět.

²⁰² Bass, Eduard. *Rozhlásky*, s. 211.

²⁰³ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 12.

²⁰⁴ Je to dáno zřejmě charakterem autorovy tvorby této doby, jenž je často satirický.

²⁰⁵ Této problematice se budeme věnovat ještě v kapitole srovnávající Čechy s jinými národy.

Vzpomeňte na minulých šest let. Říká se, že jsme dělali švejkovinu. Pověděl jsem už, že ne, že to národ ani provádět nemohl. Hrozně málo je těch, kteří se – u nás doma – vrhli přímo na nepřítele, nic se neohlížejíce na koncentrák a sekyrárnu. Ale všichni, intelligence i lid, hráli svou hru jinak: drželi svá místa, uhýbali ranám, šetřili své síly a byli připraveni vyrazit v pravou chvíli. Ať se jim to líbí nebo ne, ve chvíli nebezpečí hráli svou hru jako Bican. A věřte mi, bylo to dobře.²⁰⁶

Jeho pojetí souvisí tedy s výše popisovanou humanitou, která byla chápána i jako odpor proti zbytečnému umírání. Bass tomu přizvukuje s ohledem na „koncentrák a sekyrárnu“, v nichž často končil pokus o domácí odboj. Oběť pro národ vidí spíše v tom, že lidé vše tiše vydrží a přetrpí (a dočkají se tak snad lepších zítřků).²⁰⁷

V *Cirkuse Humberto* nejsou první světová válka a vznik samostatné republiky téměř vůbec reflektovány.²⁰⁸ Jediná zmínka o válce se objeví v souvislosti s těžkostmi, které má Vašek v této době při sestavování programu varieté. Kvůli nedostatku vhodných varietních čísel je na zkoušku angažován jeho dávný soupeř Paolo (v dospělém věku nečestný, cynický a vypočítavý kuplíř), který je zřejmě nejzáporněji pojatou postavou románu. A právě ve střetech s ním odkládá Vašek svůj humanitní způsob řešení. Jednak jako dítě, když se s Paolem kvůli urážce pere, ale hlavně jako dospělý, když Paola doslova vyhodí ze své kanceláře. Jeho konečné vypořádání se s bývalým sokem může tu být bráno přece jen jako uvědomění si, že při setkání se zlem musí jít někdy veškerá humanita stranou.

V souvislosti s tematikou oběti se nabízí epizoda, v níž Vašek obětuje svou lásku k Růžence a ožení se s ředitelskou dcerou Helenou. Ačkoliv vlastenec Bureš Vaškovi naznačuje, že by tím mohl významně prospět národu,²⁰⁹ Vašek své slovo Růžence z této pohnutky rozhodně neruší. Jeho oběť má jiné důvody – ne lásku k národu, ale lásku k cirkusu a jeho bratrskému společenství (složenému z lidí mnoha národů). Ani později se nerozhoduje pro zánik cirkusu a nestěhuje se do Prahy z důvodů národních, ale protože chce zajistit dobrou budoucnost svému synovi. Obětuje se tedy kvůli rodině, kvůli vědomí povinnosti vůči svému potomkovi. I když ho Bureš učil milovat rodnou zemi od dětství, opravdová láska k národu se ve Vaškovi projeví až dodatečně, po přestěhování do Prahy, kdy město (a zemi) začíná skutečně poznávat.

²⁰⁶ Bass, Eduard. Bican, Švejk a kočičí fenomén, s. 127.

²⁰⁷ Mohli bychom polemizovat, zda to je, či není v rozporu s výše uváděným Masarykovým tvrzením, že český národ by bojoval, sahalo-li by se mu na jeho existenci.

²⁰⁸ Nesmíme samozřejmě zapomínat, že román vyšel poprvé v době druhé světové války, kdy byly autorské možnosti omezené.

²⁰⁹ Sňatkem by zbohatl a stal by se tak vlivnější osobou.

Láska k národu není v Bassových dílech zobrazována nijak pateticky. Otakar Mrkvička k tomu uvádí:

Netloukl přitom na buben, nehalasil z plných plic, nenosil své vlastenectví na odív, vlastně na trh, to slovo vlastenec, tenkrát se říkalo národovec, bylo proskribováno. Ti, kdož opravdu milovali svou vlast, nikdy tohoto slova neužívali. O tom se cudně a mužně mlčelo.²¹⁰

Chtěl-li Bass na něco upozornit, dělal to převážně pomocí humoru: „Nástrojem nejvlastnějšímu mu byla satira a humor. Humor byl cestou, kterou se nejlépe dostával se svým sdělením, nejdrsnější pravdou i nejvážnějším poznatkem k srdci čtenáře.“²¹¹ Proto i téma **záliby** v národním **mučednictví** zpracovává Bass formou satirickou:

Naopak, na relikvie slavných českých mužů si my (po jejich smrti) zvláště potrpíme a jistě nebude v národě většího nadšení, než až jednou otevřeme divadelní muzeum, zřídíme tam věrný obraz jizbičky J. K. Tyla a až budeme moci ukázat interiér cizincům a říci s hrdostí jen nám vlastní: „Ano, pánové, totě pokoj, v němž zemřel drahý náš Josef Kajetán Tyl hlady!“²¹²

Podobně jako u jiných vlastností i zde se Bassovo pojetí liší v pracích psaných v době druhé světové války (či v době pocíťovaného ohrožení před ní). Píše zde o utrpení českého národa vážně, bez ironie:

Ta malá země, zkrabatělá,
co napila se hořkostí
a kolikrát už oněměla
pod bičem cizí zpsychlosti,

a přece všech těch pohrom přival
neumlčel v ní tichý hlas,
jenž v hloubi duše duši zpíval:
„Buď věrná, jako bývalas.“²¹³

Zároveň ale spisovatel nabádá své čtenáře, aby se neutápěli v sebelítosti, ale zaměřili se na užitečnou činnost, což vyslovil např. v kázáníčku z roku 1939 o povodni

²¹⁰ Mrkvička, Otakar. Eduard Bass – rozhláskář. In Bass, Eduard. *Rozhlásky*. Uspořádal Adolf Branald. Praha: Československý spisovatel, 1957, s. 364.

²¹¹ Krulichová, Marie, Vinařová, Milena. Eduard Bass známý a neznámý, s. 12.

²¹² Bass, Eduard. O mořském hadu a jiných záležitostech. In Bass, Eduard. *Kukátko*, s. 95.

²¹³ Bass, Eduard. *Rozhlásky*, s. 211. Rozhlásek je z roku 1937.

v Praze: „Bez řečí, bez nářků, bez kleteb, povalení, ale neporažení, ovládní stáletou zkušeností dědů a pradědů, že nad všechny pohromy je práce a vytrvalost.“²¹⁴ Podobně vyznívá autorovo zamyšlení nad tím, že spíše než lípa měla by být českým národním stromem sukovitá, ale užitečná vrba, která přečká všechny nepřízně osudu, a lépe tak symbolizuje český národ: „To je pravý strom naší české země; to se ví, žádný med a žádná vůně, ale drží břeh a půdu. A dobré koše dává a košatiny pro užitek lidem. A písťalíčku pro jarní písňě dětí.“²¹⁵ I v *Cirkuse Humberto* odsuzuje Vašek utápění se ve vlastním utrpení, naopak vyzývá k činnosti:

„[...] A co se mne týče, nezapírám, že to není žádná radost, co jsem prodělával a co na mne ještě čeká. Ale kdo to měl vzít na sebe? To je přece docela prostá povinnost: mohu to udělat, a tedy musím to dělat, protože jinak by bylo mnohem hůř. Je-li bitva, voják bojuje a nechodí s bolavou hlavou, že by vlastně měl být generálem. Koneckonců to všechno není bez ceny, ještě se pořád učím. Není to nic jiného, než co jsem prodělával jako kluk. Tehdy mě valchoval Achmed Roméo a teď mě valčuje osud. Ale taky to člověk, hernajs, vydrží a pak teprve přijde náš čas.“²¹⁶

Dle Otakara Mrkvičky je Bassův zájem o blaho národa poctivý a nebojácný: „Plní svůj úkol čestně, vystupuje proti bezpráví a korupci, burcuje ve zlých dobách pocit lidskosti a lásky k národu. Dodává odvahu a miluje svou zem.“²¹⁷ Lásky k české zemi je v jeho dílech často vyjádřena pomocí **národních symbolů**. Také zde si můžeme povšimnout dvojího způsobu, jak Bass s národními symboly pracuje. V kratších pracích psaných hlavně v klidnějších dobách před druhou světovou válkou Čechy často kritizuje, např. za to, že jsou „zvláště štírkové“ na oslavování velikých mrtvých.²¹⁸ I v povídce Podotknutí mistra těžké váhy (z *Lidí z maringotek*) zobrazuje Bass lásku Čechů k vlasti se satirickým hrotem: „„Jakživ sem nebyl proti tomu, aby vyhrál český člověk, dyž sem to byl já; a dyž to naší věci prospěje, budu se bít jako morskej lev. Ale nějaký zajištění by mělo bejt...““²¹⁹ Zápasníkova starost o peníze pak vlastně dehonestuje jeho dojetí nad připomínkou „národních symbolů“, nehledě na to, že domov mu symbolizuje i prodavač párků:

²¹⁴ Bass, Eduard. Nad velkými vodami. In Bass, Eduard, *Kázáníčka*, s. 88.

²¹⁵ Bass, Eduard, Čapkova vrba. In Bass, Eduard. *Kázáníčka*, str. 100.

²¹⁶ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 335.

²¹⁷ Mrkvička, Otakar. Eduard Bass – rozhláskář, s. 368.

²¹⁸ Viz Bass, Eduard. O mořském hadu a jiných záležitostech, s. 95. Rozebíráno výše.

²¹⁹ Bass, Eduard. Podotknutí mistra těžké váhy, s. 156.

Jeden v slaměném žirárdku s cigárem vylez na vůz a pozdravil mne menem krajanů a požádal mě, abych srdnatě hájil barvy starej vlasti. Dyž sem si na ty barvy vzpomněl, na tu hnědou Vltavu, na ten zelenej Petřín, na náš modrej barák se zrzavým párkařem, zase mi bylo do breku, já sem místo vodpovědi popad pana předřečníka kolem krku a přitisk ho na prsa, až křičel, že ho rozmačkám.²²⁰

V již zmiňované satirické povídce Těžký případ: Historie z anno 1917 používá Bass neodmyslitelné spojení Čechů s jejich národními symboly nikoliv ke kritice jich samých, ale rakouského státního aparátu, který symboliku přeceňuje ještě více než Češi. Strach před podvrtnými českými živly umí pak řešit jen jediným způsobem: „Dal zatknouti celý výbor Sokola i Měšťanské besedy; vyslýchal hasiče, ochotníky, učitele a důvěrníky dělnictva; podnikl domácí prohlídku v místnostech Matice, Čtenářského spolku, Baráčnického spolku, Střelecké jednoty i Kosího hnízda – ale všechno bylo bez výsledku.“²²¹ K vypořádání se s českým národem (alespoň před nadřizenými) stačí zaútočit na nějaký národní symbol, jak se dozvídá hejtman města: „Ale pro všechny případy můžete učiniti jistá opatření. Aby páni nahoře viděli vaši energii. Stačí rozpustit Sokol a zabavit jeho jmění.“²²²

Národní symboly používá Bass i jinak. Datum odkazující na důležitou událost, místo nebo osoba, které jsou všem příslušníkům národa dobře známé, mohou sloužit k povzbuzení čtenářů. V rozhlásku z října roku 1938 píše o státním svátku:

Má to být tedy všední den
ten dvacátý osmý říjen
a tak nějak jako klamný sen
má býti opomíjen.

Leč byl to sen a byl to klam,
co tehdy jsme společně žili?
Což může s mysli sejít nám
to vzkypění národní síly?²²³

Bassovým častým tématem byla Praha. Psal o ní v povídkách, rozhláscích, fejetonech, kázáníčkách i historických pracích.²²⁴ Prahu a její dominanty používá i jako

²²⁰ Bass, Eduard. Podotknutí mistra těžké váhy, s. 158.

²²¹ Bass, Eduard. Těžký případ: Historie z anno 1917, s. 60.

²²² Tamtéž, s. 61.

²²³ Bass, Eduard. *Rozhlásky*, s. 241.

²²⁴ Není to jistě nic nepochopitelného, jelikož v Praze žil a pracoval.

symbolu vyjadřujícího lásku k národu. V *Cirkuse Humberto* vypráví malému Vaškovi o národních hrdinech a Praze Bureš a učí ho díky tomu milovat rodnou zem, která je od nich často stovky kilometrů vzdálena:

A když se tak Bureš před hochem rozhovořil, aby líčil krásu stověžaté Prahy nebo nějakou památnou příhodu z dějin, zmlkali i ti ostatní světoběžníci a tiše naslouchali vyprávění o domově, vyprávění o vlasti.²²⁵

Cirkusovní dělníci nezvyklí na citlivosti (a jako citlivost bylo by zde bráno i na odívavé vlastenectví) si díky malému Vaškovi uvědomovali, že svou vlast milují, ačkoliv o tom nemluví. Vašek se s rodinou později stěhuje do Prahy v neradostné chvíli, kdy se město vzpamatovává z velké povodně:

Karlův most, Karlův most se řítí! Pátý oblouk mostní se propadl, za ním šestý, sochy svatých stály ještě mezi oběma, pak se začal sesouvat i pilíř, svatý Ignác se skácel do vody a po něm svatý František se svými Indy. Všecky obešla hrůza jakoby z národní zkázy.²²⁶

Pověrečnou hrůzu ze zničení národního symbolu (iracionálně spojovaného se zkázou národa) okamžitě vystřídá činorodé úsilí, které si klade za cíl škodu nahradit. Vašek se do Prahy na rozdíl od své manželky Heleny, která není Češka, brzy po příjezdu zamiluje a svou činností úspěšného pražského podnikatele také přispívá k růstu jejího věhlasu.

V románu se několikrát opakuje myšlenka, že všude je sice „zem Páně“, ale nejlépe je dožít a umřít ve své věrné rodné zemi:²²⁷ „Ale nové dveře se otevírají v domovině. Všichni se postupně vracíme domů, všichni víme, že patříme té zemi, v které jsme se narodili, že teprve tam dojdeme svého štěstí. [...]“²²⁸

Budeme-li se v následující části zabývat tím, jak je v Bassových pracích zdůrazňována **láska k českému jazyku**, povšimněme si nejprve, jak s českým jazykem pracoval sám spisovatel: „Uměl psát a měl vždy co říci národu. Říkal věci závažné a říkal je krásným jazykem a mistrným stylem. A to vše tak, že mu každý čtenář porozumí.“²²⁹

²²⁵ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 151.

²²⁶ Tamtéž, s. 347.

²²⁷ Takto to necítí jen Češi, ale např. i Holanďan Steenhouwer.

²²⁸ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 349.

²²⁹ Buriánek, František. Kázáníčka českému národu. In Buriánek, František. *O současné české literatuře*. Praha: Československý spisovatel, 1982, s. 90.

Bass pracoval veľmi zručne s jazykovými prostriedky rôznych vrstev. Napr. Mojmir Grygar o tom píše:

Bass je vynikajícím stylistou, jeho jazykové charakteristiky se opírají o důkladnou znalost žargonů nejrozličnějších cirkusových a varietních profesí. Ne náhodou sám nejednou zdůrazňoval, že spisovatel a publicista musí mít „cit pro slovo“.²³⁰

Alena Hájková chválí „přesnost jazykového koloritu“ získanou „pečlivým výběrem výrazů z cirkusové hantýrky“, což podle ní přispívá k posílení iluze osobního prožitku.²³¹ František Všecký oceňuje Bassovu znalost hovorové češtiny, slangu i nadávek a jejich vhodné používání, kterým zvyšuje jazykovou komiku, napr. v *Klapzubově jedenáctce* karikováním stylu sportovního hlasatele. Právě ironii a karikaturu používá ovšem i k boji proti frázi a klišé, jejichž falešnost odhaluje.²³²

Možnost předvést své jazykové mistrovství měl autor především ve svých větších pracích – v *Cirkuse Humberto* a v povídkovém souboru *Lidé z maringotek*. Užívání jazyka ve druhém jmenovaném díle si všímá Helena Korecká:

Promyšlená kompozice mu umožnila střídat různé vypravěčské postoje; Bass využil svých vynikajících schopností zachytit jazykovou charakteristikou jednotlivé profese i lidské typy, a tak každé vyprávění o osudových momentech lidského života má své osobité ladění a dokazuje umělcovu stylistickou vytríbenost (malým příkladem je už jemné stylistické odstínění názvů jednotlivých příběhů).²³³

Napr. jednu z povídek²³⁴ ozvláštňuje autor hojným užíváním cirkusové a varietní hantýrky. Objevují se zde slova jako egzižovat, pičičanda, ford'asy, ekipa, mébl, molet (ženská), sukces atd., čímž je zvyšován dojem autentičnosti a ve čtenáři tím může vznikat i pocit jakéhosi zasvěcení.²³⁵

Lásku k jazyku dokazují i Bassova kázáníčka, jejichž tématem byly často různé jazykové zajímavosti. Bass v nich zkoumá etymologii slov (V bludišti slov), zamýšlí se nad výrazy z různých jazykových vrstev (napr. kázáníčko Vkydni mu andro muj), kárá z jazykových neznalostí ty, jimž je jazyk prostředkem obživy, tedy spisovatele a novináře

²³⁰ Grygar, Mojmir. O všednosti a zázračnosti manéže, s. 14.

²³¹ Obě citace viz Hájková, Alena. Bass – románový epik, s. 509.

²³² Viz Všecký, František. „Hajitel amatérismu“, s. 485.

²³³ Korecká, Helena. Eduard Bass, s. 11.

²³⁴ Jedná se o povídku Úvahy zkušeného iluzionisty.

²³⁵ Tento pocit ještě posiluje iluzionista, který odhaluje způsob provádění různých kouzelnických triků.

(O redaktorech a typografech).²³⁶ Kázáníčka s jazykovou tematikou jsou často z doby druhé světové války, dalo by se tedy říci, že šlo o téma únikové, ačkoliv s jasným symbolickým poselstvím – láska k jazyku souvisí zde s láskou k národu. To ale neznamená, že jde autorovi pouze o jazyk spisovný, naopak:

Zdá se, že tajná mluva „lidí světských“ Bassovi udělala, a že v hantýrce zlodějské, tulácké a cirkusácké (viz jeho *Cirkus Humberto*) neslyšel nikdy ořelý pathos, ale cítil vždy v samorostlém slovním výrazu lidí vyvržených z oficiální společnosti něco více: touhu a potřebu „zušlechtit se a povznést aspoň mocenstvím slov“.²³⁷

Bassovo zobrazení lásky českých lidí k vlastnímu jazyku můžeme nejlépe ilustrovat na příkladu *Cirkusu Humberto*. Jedná se hlavně o ty části románu, ve kterých se malý český chlapec Vašek dostane do mezinárodního jazykového společenství cirkusu a vyrovnává se s tím svým způsobem:

Vašek čím dál tím víc mluvil řečí, která nebyla žádný jazyk. V cirkuse užívali všichni hantýrky, která byla složena z francouzských, italských a anglických výrazů, čeští dělníci do svých českých rozhovorů vplétali pokroucená německá slova, ale Vašek k tomu všemu přibíral, dontérem počínaje, všelike výrazy ze všech řečí, které kolem sebe slyšel.²³⁸

Vzdělance a vlastence Bureše zarazí, když Vašek začne používat i výrazy arabské (mašalah) a v onom jazykovém zmatení vidí pro českého chlapce nebezpečí, takže se rozhodne, „že už je nejvš na čase ochránit jeho českou dušičku před úplným zmatkem“²³⁹. Čte mu české knihy, pomocí nichž chce Vaška zachránit pro „vyšší úkoly i národ“²⁴⁰. Zároveň si můžeme povšimnout, jakou důležitost zde hraje kvalitní česká literatura, obzvláště Máchova báseň *Máj*, jejíž recitování v Burešovi i Vaškovi probouzí silné vlastenecké city.

Česká literatura byla ovšem už dříve tématem Bassových satirických povídek, např. povídky *Pan pokoutní nakladatel* (z roku 1916), v níž jde nakladateli pouze o zisk, ačkoliv navenek proklamuje: „Ba, považuji přímo za svou povinnost českého nakladatele působiti podle sil k povzbuzení a rozptýlení zachmuřené mysli našeho drahého lidu.“²⁴¹ Kvůli zisku

²³⁶ Všechna zmiňovaná kázáníčka viz Bass, Eduard, *Kázáníčka*.

²³⁷ Heřman, Milan. „O českém jazyku a literatuře v Bassových Kázáníčkách“. *Knihy a čtenáři*, 1946, roč. 6, č. 16, s. 234.

²³⁸ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 145.

²³⁹ Tamtéž.

²⁴⁰ Tamtéž, s. 149.

²⁴¹ Bass, Eduard. *Pan pokoutní nakladatel*. In Bass, Eduard. *Povídky*, s. 187.

nutí národně smýšlejícího redaktora, aby se podepsal pod levné a nevkusné humoresky. Používá při tom argumenty národních zájmů a osvěty, z čehož vyplývá, jak se dá národních zájmů i národních symbolů v rukou falešných lidí lehce zneužít. Čestný redaktor, který doufal díky kvalitní literatuře národ skutečně pozvednout, nevidí pak jiné východisko než sáhnout po oprátce. S tím související nelehké postavení českých literátů zobrazil Bass i v práci *Stručný návod k cestování do ciziny*, v níž popisuje problémy spojené s cestováním: „Nejlépe se z těchto potíží vyzujete, prohlásíte-li, že jste český spisovatel, načež i poslední úředník pochopí, že není naděje, že by vaše příjmy dosáhly někdy výše, jež se zdaňuje, a vydá vám ihned příslušná potvrzení.“²⁴²

Pro Eduarda Basse je typické, že vždy kritizoval různé nepravosti a pokrytectví. Viděl je kolem sebe jako člen kabaretu, novinář i spisovatel. Polem, které ho ke kritice přímo vybízelo, byla oblast **politiky a státní správy**, a to za Rakousko-Uherska i v době samostatné republiky. Nad národností zde vystupuje hloupost. Všiml si jí, ať ji prováděl Čech, nebo Němec. Nešvary veřejného života kritizoval nejčastěji pomocí satiry, což bylo zřejmě dědictvím z doby jeho kabaretního působení. Jeho spolupracovník Jiří Červený o tom napsal:

Je to však v zásadě kabaretní prvek, způsob glosování nějaké veřejné, společenské nebo politické události, která se parodií zesměšňuje. Parodie, která zdůrazní i přezně charakteristické rysy a nedrží se tak přesně originálu, stává se karikaturou. Opustí-li parodie své prvotní zaměření, jímž bylo pouhé zasmání nebo vysmání, a směřuje-li také k nápravě, pak stává se satirou. Jak parodie, tak satira vznikají, když nějaký společenský jev k nim provokuje a vydráždí. Je nutno vyhmátnout směšnou stránku věci, aby posluchač nebo čtenář byl přesvědčen, že tak to býti nemá a že by se to mělo změnit a napravit – ať už jde o bláznivou módu, nepořádky v divadle, přemrštěnost v literatuře či úplatnost a nezásadnost v politice.²⁴³

Červený dále zdůrazňuje, že jim v Červené sedmce nikdy nešlo o satiru bořivou, ale že obzvláště Bassovi záleželo na tom, aby byla politická satira „nabádavá, tvořivá“²⁴⁴ a spravedlivá, tedy aby neublížovala nikomu, kdo si to nezaslouží. Dále kladl Bass důraz na to, aby ukazovala cestu k nápravě a připomínala „pozitivní vlastnosti hodné

²⁴² Bass, Eduard. *Stručný návod k cestování do ciziny*. In Bass, Eduard. *Kukátko*, s. 58.

²⁴³ Červený, Jiří. *Červená sedma*, s. 18–19.

²⁴⁴ Tamtéž, s. 141.

následování²⁴⁵. Bass považoval právě krátké novinové útvary i delší povídky za možnost, jak napadat nešvary veřejného života. Satira pro něj byla prostředkem mravní očisty.²⁴⁶ Této skutečnosti si všímá i Otakar Mrkvička v doslovu k výboru Bassových rozhlásků. Podle něj Bassova satira útočila na „neřádstvo, nečistotu, pusté fráze, politické a kulturní komediantství, korupci, malichernost, zlobu a nespravedlnost“²⁴⁷. Sám Bass k tomu prý řekl: „[...] jít mezi lidi, mít oči otevřené, sloužit pokroku, vtipem stíhat měšťáckou hloupost. Pravda, všechno se nepovede, člověk někdy neobstojí, ale mít čisté svědomí, to je recept na štěstí!“²⁴⁸

Jak uvádějí Marie Krulichová a Milena Vinařová, jeho průprava z Červené sedmy a psaní *Letáku* se mu velmi hodily při novinářské práci:

Do redakce nepřišel jako nováček, ale jako zkušený, ostřílený glosátor aktuálních denních politických, hospodářských a kulturních událostí. Malá forma kupletu a satirického šlehu se v novinách proměnila v kurzívu, sloupek, rozhlásek, podčárník, vtip, entrefilet, glosu ap.²⁴⁹

Jako člen a posléze šéfredaktor *Lidových novin* a také jako občan, kterému (podle dochovaných osobních záznamů a výpisků²⁵⁰) nebylo lhostejné, co se kolem děje, musel se Bass nutně s tématy podvodů, korupce, nerozumných nařízení a omezených úředníků setkávat velmi často. Že se toto téma objevuje nejen v jeho běžné denní novinářské práci, ale i v povídkách a jiných útvarech nemůže být tedy velkým překvapením:

Šéf nový Městské spořitelny
musí prý býti politik –
jak moh by též být ústav čelný
spravován u nás bez intrik?

Ne zkušenost, ne včelí práce,
však členství velké partaje
je talisman, s nímž u nás krátce
se všechno všudy vyhraje.²⁵¹

²⁴⁵ Opelík, Jiří. Eduard Bass. In Forst, Vladimír a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce*. 1, A–G, s. 155.

²⁴⁶ Tamtéž.

²⁴⁷ Mrkvička, Otakar. Eduard Bass – rozhláskář, s. 363.

²⁴⁸ Brunner, Jiří. „Eduard Bass a V. H. Brunner“. *Kytice*, 1946, roč. 1, s. 519.

²⁴⁹ Krulichová, Marie, Vinařová, Milena. Eduard Bass známý a neznámý, s. 13.

²⁵⁰ Viz Bass, Eduard. *Moje kronika*.

²⁵¹ Bass, Eduard. *Rozhlásky*, s. 11.

Výše zmiňovaného sklonu k nekritickému zbožňování elit si všímá spisovatel v práci Krátký dodatek ke společenskému katechismu, kde s humorem vysvětluje čtenářům, že prezident (Masaryk) má sice celý národ za sebou, ale to neznamená, že se lidé vždy, když se někde objeví, musejí seběhnout a zastavit dopravu, aby ho viděli na vlastní oči, a pokud možno si i „ustříhli kus jeho kabátu“²⁵². Jedná se zde opět o kritiku českého lpění na hmotných atributech velikánů spíše než na jejich myšlenkách.

Tématu úřednické hlouposti a omezenosti (napříč národy) se Bass věnoval hojně i ve svém novinářském působení, což dokazuje poznámka z redakční knihy *Lidových novin*: „Co se týče toho entrefiletu o koších na papír, ať jej dá rozmetat; tentokrát nás obec předběhla, neboť než vyšel, začali s kladením košů, takže jim už nadávat nemohu. A to je velká škoda.“²⁵³ Spisovatel kritizoval úředníky rakousko-uherské, po vzniku nové republiky s oblibou i úředníky československé, ačkoliv někdy upozorňoval, že byrokracie v nové republice je špatná právě proto, že navazuje na rakouské dědictví. V pracích z kabaretu je např. zachován záznam stínohry, v níž jsou kritizovány úřady, soudy, cenzura i ČTK za to, že v nich stále vládne duch Rakouska.²⁵⁴

Bass kritizoval i policisty a vojenské hodnostáře, kteří mají často s úředníky společné nesmyslné lpění na předpisech. Dodržování předpisů autor někdy rozvíjí ad absurdum. Např. v již zmiňované povídce Těžký případ: Historie z anno 1917 se kvůli předepsanému postupu musí celá úřední komise odebrat na klozet.²⁵⁵ Autorův způsob zobrazování úřednických postav asi nejlépe vystihuje poznámka z povídky Příhoda statistika Vohnoutka: „Jeho grafické obrazce názorně ukazovaly, kolik umělců v Praze padne na hlavu a kolik na hlavu padlých sedí v různých úřadech.“²⁵⁶ Vohnoutek je tak zamilovaný do své statistiky, že se raduje, když mu čísla stoupají, ačkoliv to někdy znamená nárůst tuberkulózy nebo počtu prostitutek. Přesné úřadování mu navíc zabraňuje chápat obyčejný svět, takže mu např. vůbec nedojde, proč v městské části u Červeného domu umírají lidé průměrně ve třetím měsíci života. Jen se raduje, že on se narodil jinde. Neúplatně předpoví i smrt posledního pražského drožkáře. Jenže statistika se tímto úmrtím nechce zastavit, a tak duchové drožkářů přijdou pana Vohnoutka poprosit, aby pro jednu porušil své zásady a všemocnou statistiku vymazal.

²⁵² Bass, Eduard. Krátký dodatek ke společenskému katechismu. In Bass, Eduard. *Kukátko*, s. 62.

²⁵³ Bass, Eduard. *Moje kronika*, s. 164.

²⁵⁴ Viz Bass, Eduard. *To Arbes nenapsal, Vrchlický nebánil...*, s. 144–153.

²⁵⁵ Viz Bass, Eduard. Těžký případ: Historie z anno 1917.

²⁵⁶ Bass, Eduard. Příhoda statistika Vohnoutka. In Bass, Eduard. *Povídky*, s. 19.

Že je smrt zřejmě to jediné, s čím si úřední postup neporadí, zjistí i vojenské instance v povídce Štítek²⁵⁷, jejíž hlavní hrdina – voják – nemůže být propuštěn z nemocnice, dokud nedostane chybějící štítek na čepici. Žádost o nový štítek putuje kvůli složité byrokracii několik let přes různá místa a je kladně vyřízena až ve chvíli, kdy je voják už několik dní mrtvý. Spisovatel kritizuje odosobněnost úředního postupu i lidí, kterým jsou předpisy nad skutečného člověka.

Jak již bylo řečeno, lépe si s byrokracií neuměla poradit ani nová republika a zatěžovala občany zbytečnými formuláři i přemírou daňových povinností, čemuž se Bass věnuje v povídkách Výtečný berní objekt a Jsem veden v patrnosti. Vztah k úřadům hlavní postava druhé z jmenovaných povídek shrnuje satirickou poznámkou: „A v tu chvíli jsem poznal, jak pošetile, neprozíravě a hloupě se brání člověk osudu, jenž jej čeká a který teprve svým splněním přináší pravé štěstí. Vykonal jsem svou povinnost, sjednotil jsem svůj civilní život s úředním a hle, blaho neskonale mě zavaluje.“²⁵⁸

Úřednickou práci používá Bass téměř výhradně jako prostředku pro zobrazení puntíkářství a neužitečného lpění na předpisech, paragrafech, pokynech a číslech. Kladnější poměr k úředníkům nezastává ani v pozdějším *Cirkuse Humberto*, v němž jinak pracuje spíše s humorem laskavým než vysmívajícím se. Typický úředník Steenhouwer, který chtěl být kdysi dobrodruh, ale přitom se bojí zvířat, je všem zaměstnancům cirkusu opravdu spíše pro smích. Náklonnost Vaškova jediného syna Petra k tomuto strýci počtáři a jeho záliba v číslech jsou pak dokonce hlavním důvodem, proč Vašek přestane o cirkus bojovat a stěhuje se do Prahy, kde zakládá varieté. Vašek to sice svému synovi nevyčítá, ale je z jeho životní cesty velmi zklamán. Zklamání mu vynahradí až Petrova dcera Lidka, ve které dědeček Karas objeví „živoucí jiskřičku“ typickou pro lidi od cirkusu a na hony vzdálenou náklonnosti k matematice.

Bass zobrazoval rozhodně s většími sympatiemi lidi prosté. S nimi také mnohem častěji spojoval poctivost, jak dokládá příklad českých dělníků v *Cirkuse Humberto*, jejichž zásadám o sounáležitosti a poctivé práci zůstal Vašek věrný i jako bohatý ředitel varieté. Naopak lidem bohatým nebo v různých úřadech a veřejných funkcích leccos nepoctivého prochází:

Kdo s drzou tváří umí žít,
chechtá se dnes a nelká.
Na obyčejný chudý lid

²⁵⁷ Viz Bass, Eduard. Štítek. In Bass, Eduard. *Kukátko*.

²⁵⁸ Bass, Eduard. Jsem veden v patrnosti. In Bass, Eduard. *Povídky*, s. 342.

je arci příslost velká.

Opatrnost snad není hřích,
však teď spíš zříme v Praze,
že pro samé hlídání počestných
lumpům se vede blaze.²⁵⁹

Spisovatel zde naznačil naladění české společnosti (zmiňované výše), která počítá s tím, že se vše rozhoduje „nahore“ a běžný člověk nemůže elity, byť demokraticky zvolené, nijak účinně kontrolovat. Vyvyšování vysokých státních zaměstnanců kritizuje např. i netradiční formou snáře. V práci Vavřince z Březové Snář velmi pěkný, tuto nejnověji doplněný: „Hlavy nemíti, bez hlavy choditi, ouředníkem vysokým budeš nad lidem svým.“²⁶⁰

Bass kritizoval i systém státní správy v Československé republice, v níž hlavně zpočátku nebylo myšleno na běžné zaměstnance. S heslem „vše pro republiku“ byli by tito prostí lidé vlastně necháni, aby umřeli hlady.²⁶¹ Téma zpracoval např. v povídkách Tajemství Amálie Popelkové a Pohádka o dírcě²⁶² (obě z roku 1919). V druhé jmenované povídce nestačí slušné běžnému gážistovi posleze ani na jednodenní obživu.²⁶³ Vysoký státní představitel, pan ministr, mu poradí udělat si díрку do opasku a pořádně utáhnout. Nešťastný gážista ovšem zjistí, že jediné místo, na které pásek sedí, je jeho krk, a oběsí se.

Při zobrazení vztahu Čechů k vlastnímu národu, symbolům nebo uctívaným velikánům tedy Bass rozlišuje upřímnou lásku k národu, kterou oceňuje, a pouhé vlastenčení (jen naoko a ze zjištěných důvodů předstírané vlastenectví), jemuž se pomocí satiry vysmívá. Obzvláště kritický byl v pracích věnujících se byrokracii a státní správě. Bassovy texty byly namířeny do veřejného života, který chtěl svou novinářskou a literární prací měnit k lepšímu. Postavy úředníků nebo vojenských nadřízených Bass buď přímo odsuzuje, nebo se jim alespoň vysmívá, a to částečně i v *Cirkuse Humberto*. V souvislosti se státní správou nové republiky odmítá hlavně zneužívání národních symbolů a hesel. Pro jeho tvorbu stále platí, že důležitější než všechna abstraktní prohlášení jsou konkrétní lidé a jejich skutečné potřeby.

²⁵⁹ Bass, Eduard. *Rozhlásky*, s. 63.

²⁶⁰ Bass, Eduard. Vavřince z Březové Snář velmi pěkný, tuto nejnověji doplněný. In Bass, Eduard. *Kukátko*, s. 63.

²⁶¹ Mimo jiné jde o další doklad toho, jak může být národní heslo snadno zneužito.

²⁶² Obě povídky viz Bass, Eduard. *Povídky*.

²⁶³ Jedná se opět o povídku satirickou.

5 Češi a jiné národy

5.1 Srovnání Čechů s jinými národy

Ze skutečnosti, že nelze s vědeckou přesností definovat konkrétní české vlastnosti, vyplývá i shoda autorů píšících o povahách evropských národů v tom, že Češi se od zbytku Evropy neliší nijak markantně. F. V. Krejčí o tom píše: „Češství naše, čím větší jest vzdálenost pozorovatele, tou měrou mizí pod znaky povšechného evropanství.“²⁶⁴

Pozice Čechů v Evropě je v pracích těchto autorů posuzována velmi střízlivě – Češi by se sice měli snažit vyrovnat ostatním národům, ale měli by také zapomenout na často opakované tvrzení, že jsou v Evropě jakýmsi zprostředkovatelem mezi Východem a Západem.²⁶⁵ Jedná se totiž spíše o přání, aby hráli v Evropě důležitou roli, než o skutečný popis situace. Jak uvádí Krejčí, největší vývoj nešel přes nás, ale z jihu směrem k Paříži a Londýnu a později na ose Paříž – Berlín – Moskva.²⁶⁶ Nazývat se srdcem Evropy může být sice romantické, ale skutečnost to nevystihuje. Jak dále upozorňuje Krejčí, nemohou být Češi srdcem Evropy, když o nich Evropa 300 let vlastně nevěděla.²⁶⁷ Zároveň si všímá, že střed žádného kontinentu nebývá v mezinárodním měřítku zdaleka tak důležitý, jako jsou mořské břehy. Československo je podle něj sice celkem důležitá křižovatka, ale při jízdě vlakem jen málokdo věnuje pozornost železničním křižovatkám. Vtipně pak přirovnává Československo k „Velkému Oseku Evropy“.²⁶⁸ Teoretici tedy nabádají Čechy, aby si tuto skutečnost uvědomili a byli spíše skromní než přesvědčení o své důležitosti.

Dalším doporučením, které pro Čechy z rozboru situace v Evropě vyplývá, je nutnost přijímat cizí podněty a **spolupracovat** s jinými národy. Zatímco toho Češi podle Krejčího vědí o Evropě hodně, Evropa o nich neví skoro nic, za české hranice proniká pouze česká hudba.²⁶⁹ Ferdinand Peroutka oceňuje na svých krajanech, že umějí přijímat cizí podněty rychleji a všestranněji než ostatní. Je to podle něj dáno polohou české země uprostřed kontinentu a také tím, že např. Francie se považuje za Evropu, kdežto Češi se neustále pokoušejí onu „Evropu“ dohánět.²⁷⁰

²⁶⁴ Krejčí, František Václav. *Češství a evropanství: úvahy o naší kulturní orientaci*, s. 13.

²⁶⁵ Takto posuzuje situaci např. T. G. Masaryk. Rusové mají podle něj s Německem a Francií normální přímé spojení. Češi jako zprostředkovatelé nehrají žádnou roli. Viz Masaryk, Tomáš Garrigue. *Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus*, s. 98.

²⁶⁶ Krejčí, František Václav. *Češství a evropanství: úvahy o naší kulturní orientaci*, s. 120.

²⁶⁷ Tamtéž, s. 121.

²⁶⁸ Tamtéž, s. 123.

²⁶⁹ Tamtéž, s. 209.

²⁷⁰ Viz Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 25–28.

Národní kultury se vždy ovlivňovaly navzájem. Jak si všímá Krejčí, v celé vyspělé Evropě se na přelomu 19. a 20. století četla stejná literatura, poslouchala stejná hudba a vzdělanci byli schopni domluvit se stejným jazykem. V době, kdy mělo evropanství nejlepší předpoklady ke sjednocení (tedy na začátku 20. století), přišla válka. A „musela“ to být prý válka zákopová, aby nebylo vidět na nepřítele, který četl stejné klasiky a mluvil stejným jazykem.²⁷¹

Ohledně nutné spolupráce Krejčí upozorňuje, že vznik samostatné republiky je z velké části zásluhou Francie a Anglie a že nejzávažnější rozhodnutí o něm vyšla z Ameriky.²⁷² Meziválečná doba byla typická lokálními dohodami a spojenectvími. Věřilo se, že jsou tak zajištěny mír a stabilita. A z toho důvodu mohl ve své době Krejčí s důvěrou napsat: „Co by se musilo v Evropě stát a kam až hluboko nazpět by musil celý svět klesnout, měl-li by být tento princip opuštěn a my vydáni znovu, jako po Bílé Hoře, všanc násilí za lhostejnosti ostatní Evropy!“²⁷³ Podepsání mnichovské dohody znamenalo tedy o to větší šok a jen se tím nadále posilovalo přesvědčení o tom, „jak nás opět zradili naši spojenci“ (jak bylo rozebíráno výše).

Pokud se sociologové věnují vztahu českého a jiného národa, jde obvykle o **vztah k národu německému**. Neplnoprávná existence v rámci rakousko-uherského soustátí a následné problémy ve svobodném Československu, kde Němci tvořili významnou národnostní menšinu, ovlivňovaly autory i při definici české národní povahy. Často se totiž objevuje tvrzení, že povaha Čechů je z velké části určována právě střetáváním s Němci.

K národnímu uvědomování v českých zemích navíc docházelo pod přímým vlivem německého kulturního prostředí, které bylo jakýmsi prostředníkem širších evropských trendů. Nemohlo tomu ani být jinak, když byl český jazyk před tím vesměs opuštěn elitou svého národa a přestal sloužit jako prostředek vyšších ambic jak kulturních a vědeckých, tak i obecně společenských.²⁷⁴

Krejčí uvádí, že Češi sami sebe často charakterizovali pomocí rčení: „[...] je nás málo proti Němcům, ale nedáme se!“²⁷⁵ Zároveň ale upozorňuje, že by měl národ tento postoj obzvláště po vzniku samostatného státu přehodnotit, jelikož nelze národní bytí definovat jen negativisticky (jako obranu proti někomu): „Již dnes nevidí generace, vyrůstající na půdě svobody a s hrdostí poznávající naše místo v Evropě a ve světě, proč by

²⁷¹ Viz Krejčí, František Václav. *Češství a evropanství: úvahy o naší kulturní orientaci*, s. 217.

²⁷² Tamtéž, s. 6.

²⁷³ Tamtéž, s. 115.

²⁷⁴ Viz Česal, Jiří, Hudema, Marek. *Jazyk, společnost a národní „mentalita“*, s. 67.

²⁷⁵ Krejčí, František Václav. *Češství a evropanství: úvahy o naší kulturní orientaci*, s. 107.

úzkostný pohled na německého souseda měl být měřítkem všeho, co konáme a oč se snažíme.“²⁷⁶ Už dříve upozorňoval na nutnost pozitivního vymezení národa i Masaryk a dodával, že láska k vlastnímu národu nemá v žádném případě znamenat zášť vůči národu jinému (tedy ani k Němcům).²⁷⁷

Emanuel Chalupný se ve své práci důkladně věnuje rozboru německé národní povahy i spisům o ní napsaných a uvádí, že Němci mají sklon k důkladnosti a vytrvalosti a že spíše než demokratické založení jim vyhovuje vláda „silné ruky“. Už po nástupu Hitlera k moci očekává navzdory mírovým projevům německých státníků válku. Odvozuje ji z povahy Němců, kteří jsou prý „zpiti ješitností“²⁷⁸. Chalupný upozorňuje Němce na následky, ale zároveň varuje české politiky. Československá republika podle něj nevěnovala dostatečnou pozornost řešení otázek národnostních menšin (německé, ale ani slovenské a maďarské), nebo je řešila špatně. Chalupný se obává, že to je jeden z důvodů, proč Němci s československým státem nikdy vnitřně nesrostli.²⁷⁹

Peroutka (a podobně Krejčí) tvrdí, že jsou si ovšem Češi a Němci v povaze nejpodobnější:

Myslím, že jsme svou povahou podobni Němcům ve větší míře, než hodláme připustit. Patrně jsme jim povahou blíže než Rusům nebo Francouzům. [...] Středoevropské občanství má dodnes tento tichý a mírný původ v krvi. Bylo to prostředí nehluché, spořádané, mírné, prostředí střední teploty ve všem.²⁸⁰

Pokud jde o **srovnání Čechů a jiných národů**, věnuje se mu nejobsáhleji opět Emanuel Chalupný. Zkoumá práce, které o jiných národech pojednávaly,²⁸¹ a vyvozuje z nich mimo jiné, že mnohé vlastnosti vnímané Čechy jako české se dají dobře doložit i v jiných zemích. Např. Finům je prý kvůli švédské nadvládě také připisována nedůvěra v pány.²⁸²

Srovnání Čechů jako Evropanů s obyvateli jiných kontinentů se věnuje F. V. Krejčí. Spíše než objektivní srovnání připomíná ale jeho práce ódu na evropskou civilizaci a kulturu. Tvrdí například, že v jiných státech v podstatě nejsou literáti a umělci,

²⁷⁶ Krejčí, František Václav. *Češství a evropanství: úvahy o naší kulturní orientaci*, s. 115.

²⁷⁷ Viz Masaryk, Tomáš Garrigue. *Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus*, s. 36.

²⁷⁸ Viz Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*, s. 73.

²⁷⁹ Tamtéž, s. 78

²⁸⁰ Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*, s. 182.

²⁸¹ Např. Angličany považuje ve shodě s těmito spisy za zdrženlivé (umějí dobře ovládat sebe i věci), Rusy za poddajné a nevážící si lidského života atd.

²⁸² Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*, s. 14.

kteří by se mohli evropským rovnat. Z hlediska pozdějšího rozboru Bassova díla je na závěr zajímavé povšimnout si, jak Krejčí hodnotí Američany:

Přese všechno, čím se nad ní [Evropou, pozn. aut.] holedbá Amerika, přes tamní blahobyť dělníka a vyšší požadavky na bydlení a výživu, potvrdí každý, kdo viděl Spojené státy, že právě až na tyto věci nelze tamní průměr civilisace považovat za vyšší, než je náš evropský, neboť šilený shon za výdělkem ruší tam smysl pro intimnější štěstí a vnáší do chodu dnů cosi dravého a neúprosného; ve směsi tamních ras nalézají se také živly tak hrubé, barbarské nebo zločinecké, jakých nenalezneme v západnější Evropě.²⁸³

Ve dvacátých a třicátých letech se věřilo v zajištění bezpečnosti a demokracie díky vzájemným dohodám samostatných států. V souladu s tímto naladěním společnosti se také autoři jednoznačně vyslovují pro spolupráci národů, která je životně důležitá obzvláště pro menší státy (jakým bylo i Československo). Obavy z Němců se v rozebíraných pracích sice vyskytují, ale díky podobnosti české a německé povahy a jejich vzájemnému ovlivňování se nejedná o varování nijak důrazná. Vzhledem k druhé světové válce je zajímavé, že např. Krejčí varuje v meziválečném období spíše před Amerikou a tamním způsobem životem než před Německem. Západní Evropa byla už zřejmě považována za tak vyspělou, že si autoři skutečné nebezpečí pocházející z této oblasti neuměli představit.

5.2 Spolupráce národů v dílech Eduarda Basse

Tématu **vztahu národů** se Bass věnoval nejvíce v románu *Cirkus Humberto*: „Protože my jsme tu taková parta, od direktora až do koňáka, všichni na sebe odkázání, rozumíš, jeden na druhého, všechno to musí hrát a klapat. Ale pak je to, chlapče, radost.“²⁸⁴ Čeští dělníci jsou v románu pouze malou částí dobře fungujícího celku, který vede německý ředitel (s italskými a francouzskými předky) se svou holandskou manželkou. V cirkuse pracují francouzský krotitel, španělský umělec, irský hlídač nebo rakouská pokladní. Bohumil Polan popisuje dílo jako „román o českých lidech v strakaté mezinárodní směsici dobrodružných světoběžníků“²⁸⁵. Zatímco pro zedníka Karase stále zůstává představa domova spojená s rodnou šumavskou vesnicí a jméno města Buxtehude, které je první na jejich kočovné pouti, ho děsí svou cizostí, jeho syn Vašek už za svůj

²⁸³ Krejčí, František Václav. *Češství a evropanství: úvahy o naší kulturní orientaci*, s. 16–17.

²⁸⁴ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 18.

²⁸⁵ Polan, Bohumil. „Cirkusová epopej Eduarda Basse“, s. 9.

domov považuje celý velký cirkus, do jehož společenství rychle zapadne.²⁸⁶ Dle Františka Černého byl autor „vzdálen toho, aby oslavou českého člověka snižoval pracovníky cizí“²⁸⁷. Bassovi se podařilo napsat román, kde je více než národ oceňováno lidství, jak dokazuje Ladislav Khás: „Z celé okupované Evropy vyjadřovali lidé Bassovi vděčnost.“²⁸⁸ Podobně Mojmír Grygar na románu oceňuje, že navzdory panujícímu německému nacionalismu a antihumanistickým principům tehdejší ideologie „Bass ve své knize rozvinul nepatetickou oslavu pracovního a životního fortele prostého českého člověka, který se neztratí ve světě a který má rád svou práci, svůj domov i družný kolektiv lidí kterékoli národnosti nebo barvy pleti“²⁸⁹.

Vašek, který je zvyklý z cirkusu na spolupráci a na chápání spolupracovníků jako rodiny, je pak zklamán z poměrů ve varieté, kde mezi umělci nic takového nefunguje:

Vaškovi bylo z toho až smutno. Tak nadaní lidé, s takovými schopnostmi, s tolikerými božími dary, a oni nepochopí, co Vašek, vyrostlý mezi českými tentáky, cítil každou svou žilkou: že všechny ty krásné výkony jednotlivců jsou z valné části neužitečná, ješitná marnost, nejsou-li opřeny o souhru a solidaritu celku.²⁹⁰

Povídkový soubor *Lidé z maringotek* nemůžeme považovat za knihu, v níž by se autor zaměřil na zobrazování českého člověka, spíše naopak. Ačkoliv se zde občas objevují čeští hrdinové, většinou jde o povídky „mezinárodní“. Odehrávají se často v cizím prostředí a jejich společným tématem je umělecká práce (v cirkusech, varieté) a láska (k lidem, k profesionálnímu výkonu). Motiv celé knihy vystihuje názor voltizéra (s českými kořeny) z povídky Příběhy vysloužilého voltizéra: „A týdny, měsíce? Nač bys

²⁸⁶ Opět bychom zde mohli hovořit o určitém „střetu generací“.

²⁸⁷ Černý, František. Bassův Cirkus Humberto. In Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*. Praha: Československý spisovatel, 1953, s. 509. Černý se tu ovšem, věrný době, v níž psal, zaměřil na ocenění pracovní solidarity chudých dělníků a umělců. Nevšimá si ale toho, že např. francouzský krotitel Gambier, o kterém se zmiňuje, nebyl sice ve vedoucí pozici, ale žil mnohem luxusněji než běžní stavěči. O manželech Berwitzových tvrdí, že mezi nimi (jako bohatými majiteli) a ostatními byla nepřekonatelná zeď. S tím v zásadě nemůžeme souhlasit – viz níže uvedený citát o vnímání nemocného Berwitze ostatními. Jeho manželka Anežka byla navíc prostým lidem velmi blízká, pomáhala jim a ve finanční tísní šetřila nejprve na sobě. Navíc si František Černý nevšimá faktu, že Berwitz i Anežka byli zároveň umělci, zvyklí na tvrdou dřinu a odřikání, které si vyžaduje dokonalý výkon, čímž byli velmi podobní svým zaměstnancům.

²⁸⁸ Khás, Ladislav. „Jak se stavěl Cirkus Humberto“, s. 986.

²⁸⁹ Grygar, Mojmír. O všednosti a zázračnosti manéže, s. 7.

²⁹⁰ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 342.

odpočítával čas, je-li ti dvacet let a patří-li ti celá Evropa? Všecko to plyne v jednom nepřetržitém vířivém toku, cizí kraje i cizí ženy, plavé i snědé, oddané i zběsilé.“²⁹¹

I v kázáníčku z roku 1939 Hlas ze záhrobí, v němž komentuje poselství již zemřelého Josefa Pekaře, vyslovuje autor přes všechnu hrůzu doby důležitou myšlenku spolupráce národů:

V takovém hnutí myslí se všechno přirozeně obrací k domovu, k rodné půdě a tradici, pryč od světa a jeho planých svodů. Jenže hlas, který v neděli promluvil ze záhrobí – a byl to hlas nejvěrnějšího syna této země – připomněl po půl tisíciletí nejtragičtější českou zkušenost: abychom hledající své dobré neopustili to, co nás spojuje s duchovní tvorbou světovou. Položit si cíl tak, aby zůstal v souladu s myšlenkovým vývojem doby, najít své jádro, ale uplatnit jeho cenu mezi ostatními, být sví, ale nezůstat pozadu; to je věčná polarita veškeré tvorby. Člověk má pro své bližní cenu toho, co jim přináší; stejně národ pro národy ostatní. Člověk, který svým bližním nic nedá, jako by nebyl; a národ, který se odloučil od duchovního soužití s ostatními národy, jako by se zříkal své ceny a hodnoty.²⁹²

K **německé národnosti** zaujímá Bass záporný postoj jen výjimečně, hlavně ve chvílích nejvypjatějších. Týká se to některých jeho raných satirických povídek napsaných v době první světové války, např. povídky Případ čísla 128 z roku 1915:

Ptali se tedy strážníka, kde je česká klinika. „Tam ani nejezděte,“ pravil rozšafný posluha, který po celou tu dobu chodil nemocnému pro koňak. [...] „Tam ani nejezděte! Tam je nával jako u pekaře. Vezměte ho na německou, tam je místa pro půl Prahy.“²⁹³

Ve stejné povídce o vztahu Čechů a Němců mluví německý profesor: „Mluvte si, co chcete, jsem přesvědčen, že spáchal sebevraždu. Ze zlomyslnosti. Je to podivně zarputilý lid! Nežli by pomohl naší vědě k triumfu, raději si dá rozbítí lebku!“²⁹⁴ Dalším národnostně velmi vypjatým obdobím byla třicátá léta, kdy se mnozí spisovatelé a novináři snažili bojovat proti nastupujícímu fašismu a blížící se válce. Proto psal zřejmě Eduard Bass rozhlásky (nebo jiné drobnější práce) podobného znění:

²⁹¹ Bass, Eduard. Příběh vysloužilého voltizéra. In Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*, s. 123. Přestože má voltizér Vincek v české zemi nevlastní dceru a rád by se k ní vrátil, upřednostňuje kočování po světě, protože v něm doufá najít svou ztracenou lásku.

²⁹² Bass Eduard. Hlas ze záhrobí. In Bass, Eduard, *Kázáníčka*, s. 59–60.

²⁹³ Bass, Eduard. Případ čísla 128. In Bass, Eduard. *Povídky*, s. 78.

²⁹⁴ Tamtéž, s. 85.

Na svatého Václava
– to se říci musí –
Němci v jednom zátahu
přitáhli k nám na Prahu,
vyžrali nám husy.

Husy, šunka, uzené,
všem jim zmizlo v břiše,
k dobru by to mohlo být,
že se poznal blahobyt
slavné Třetí říše.²⁹⁵

Co nám pošle Prus či Sasko,
není voda na náš mlýn.
„Dobrý večer, krásná masko,
jak vám sosák cedí plyn?“²⁹⁶

Ale na druhou stranu píše Bass ve třicátých letech o mistrovství světa v hokeji, které vyhrál československý tým složený i z českých Němců. Oceňuje zde spolupráci a největší radost má právě ze společné výhry a z důkazu, že lze existovat bez národnostního napětí:

Kdyby vědomí těchto věcí dovedlo tak intenzívně a na tolika místech proniknout do lidského rozumu jako ta prostá radost z dobytého vítězství, znamenalo by toto hokejové mistrovství ohromný krok vpřed v našem státním životě. Lidé by si očitě a v dobré vůli museli říci, že to opravdu jde, aby Češi i Němci této země svedli společně velkou věc pro úspěch společné vlajky a že nemusí být třenic, řevnivostí, hádek, zloby a nenávisti, kde se jde poctivě a ochotně za společnou ctí.²⁹⁷

V románu *Cirkus Humberto* si můžeme povšimnout, že ředitel cirkusu je Němec, ale Bass jeho postavu rozhodně nevykresluje jako zápornou. Petr Berwitz má ovšem samozřejmě své chyby, ostatně jako každý jiný člověk. Jsou jimi někdy až přílišná pýcha a dále to, že je přesvědčený o své pravdě a miluje pompéznost, což autor vysvětluje jeho kořeny: „Petr Berwitz vyrůstal ve voze svého italského dědečka a francouzské babičky,

²⁹⁵ Bass, Eduard. *Rozhlásky*, s. 194.

²⁹⁶ Tamtéž, s. 199. Oba rozhlasové jsou z roku 1936.

²⁹⁷ Bass, Eduard. *ČSR*, s. 133.

po tátovi měl obratnost, odvahu a houževnatost, od nich však přejímal zálibu ve všelike okázalosti.²⁹⁸

Jak chápal autor typické německé vlastnosti, vysvítá z následující ukázky: „To byla taky jedna vášeň Petra Berwitze. Latinská krev v něm vedla ho k okázalostem a k pompéznosti, německý základ se projevoval stálým sklonem k pořádku, k přesnosti, k dokonalé organizaci.“²⁹⁹ Tyto vlastnosti nejsou samy o sobě ničím kladným ani záporným, záleží na tom, jak se projeví v životě. Berwitz je ředitel spíše autoritativní než demokratický. Nebrání mu to ale v tom, aby si vážil svých zaměstnanců a vyslechl jejich dobré nápady (nutno ovšem přiznat, že si tyto nápady rád přisvojuje). Jeho houževnatost a tvrdohlavost mu pomáhají v udržení a rozšíření podniku, se kterým dokonce podnikne nebezpečné tažení do Asie. Ačkoliv je pak ta samá tvrdohlavost a neschopnost zhodnotit realitu jednou z příčin zániku cirkusu, necítí k němu Vašek ani ostatní zášť, obzvláště když následkem velkého rozčilení ochrne:

Berwitz byl zarputilý tvrdohlavec, ale proč mu vytýkat, že to tím jednou prohrál, když právě tím celý život vyhrával. A v tuto chvíli nebyl už pro ně pánem a patronem, v tuto chvíli to byl kolega postižený úrazem, jaký mohl potrefiti kteréhokoli z nich. Věcná a hluboce zakořeněná solidarita lidí riskujících život se ozývala z jejich úvah. Padl vedoucí kamarád; bylo třeba, aby jiný přešel ihned na jeho místo a všichni aby se napjali a nahradili ztracenou sílu.³⁰⁰

Další postavou německé národnosti je Vaškův milovaný učitel jízdy na koni (stájník Hans) a částečně (po otci) i Vaškova žena Helena. Češi a Němci nejsou v románu nijak konfrontováni, žijí vedle sebe, pracují spolu, mají se rádi, nejedná se zde o žádný antagonismus.

I původní Vaškův domov – šumavská vesnice Horní Sněžná – sousedí s německou vesnicí, což vnímají lidé zde žijící jako přirozený stav:

Ale nebyla jen rodná ves a lesy; deset minut od Horní Sněžné byla již první německá vesnice, větší než Horní Sněžná, tam se chodilo na poštu a tam byl velký kupec, několik řemeslníků a mlýn. Česká Sněžná byla odkázána na pravidelný styk s německými sousedy. [...] Pro Vaška to bylo jen vzbuzení nových zájmů, protože

²⁹⁸ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 22.

²⁹⁹ Tamtéž, s. 75.

³⁰⁰ Tamtéž, s. 335.

kousek přes pole se už žilo, hospodařilo, strojilo a pracovalo jinak a on přece všemu chtěl přijít na kloub.³⁰¹

Nesmíme zapomínat, že i kdyby Bass antagonismus Čechů a Němců zobrazit chtěl, vzhledem k době druhé světové války, kdy román vydal, to nebylo možné.³⁰² Jeho předválečné práce ovšem častěji zdůrazňují spolupráci a kritizují obecně lidské než národnostní nedostatky. Proto se spíše přikláníme k tvrzení, že autor ve svém jediném románu pravděpodobně vyhočené nepřátelství mezi národy zobrazit nechtěl.

Dokonce ani po skončení druhé světové války neživí Bass ve svých pracích hořkost proti Němcům a např. v kázáníčku O naše světové lázně oceňuje bývalé německé majitele,³⁰³ kteří vedli lázně „v čistotě, personál měli vzorně ochotný a úslužný a především svrchovaně spolehlivý, co se poctivosti týče“³⁰⁴. Autor se obává, že Češi se teď na jejich místa hlásí z různých (i znišných) pohnutek a že si před světem udělají ostudu.

Pokud bychom se ještě krátce zastavili u Bassova **zobrazování jiných národností**, platí stále, že staví lidstvo jako celek nad národ. Bass si sice všímá odlišností v povaze jednotlivých národů: „Vůči Francouzům jsme těžkopádnější, důkladnější, hlubší; oproti Němcům jsme vznětlivější, ležérnější a citovější“,³⁰⁵ ve svých pracích hodnotil ovšem tyto rozdíly spíše jako nedůležité. Kritizoval „univerzální“ lidské chyby a nedostatky. Např. v povídkách Šrapnel a Identita, které se odehrávají mezi anglickými vojáky a v ruském zajateckém táboře, zobrazuje Bass satiricky nedostatky obecně lidské, na národnosti nezávislé. V povídce Šrapnel jde o přetvářku mocných vojenských pánů, kteří se holedbají vymyšleným hrdinstvím, zatímco skutečnými hrdiny jsou obyčejní vojáci. Tomu, kdo lže, utrhne šrapnel hlavu, což se právě stane vojenskému nadřízenému. Typicky tradovaných vlastností Angličanů – jejich klidu a nevzrušivosti – se Bass dotkne v závěru povídky, kdy si po zásahu šrapnelem vojáci klidně postaví vodu na čaj. Adolf Branald si všímá, že tyto povídky „imitují sice způsob uvažování nebo poměry ve vzdálené zemi, ale mnohý mrav i nemrav nám připadá nepříjemně blízkým, zvláště úředně puncovaná zlodějna v ‚Identitě‘ [...]“³⁰⁶. V této povídce ruský velitel tábora, skryt za výmluvy o nejasné identitě, bezostyšně okrade běžného vězně.

³⁰¹ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 156.

³⁰² Pokud chtěl román oficiálně publikovat.

³⁰³ Na druhou stranu ovšem s poukázáním na hrůzy minulých let nijak neodsuzuje odsun Němců.

³⁰⁴ Bass, Eduard. O naše světové lázně. In Bass, Eduard, *Kázáníčka*, s. 111.

³⁰⁵ Bass, Eduard. *To Arbes nenapsal, Vrchlický nebásnil...*, s. 14.

³⁰⁶ Branald, Adolf. Povídkář Eduard Bass, s. 368.

Ve třicátých letech se Bass obracel na jednotlivé národy konkrétněji, ale opět to souviselo s nejistou situací doby a s posláním literátů připomínat morální závazky i mezinárodní záruky:

Ruští lidé! Po staletí
láska v představě té žila,
od děda až k dětem dětí
dala se jí rozechvěti
naděje a víry síla
[...].³⁰⁷

Angličanů si nejprve cení za čestnost, ale o tři roky později (v září 1938) naopak vyjadřuje zklamání z jejich slibů, jak dokazují následující ukázky z rozhlášek:

Třetí říš vidím tím naježenu.
Jen Anglie nechce chápat tu změnu.
Brit slovo ctí a mate jej,
nedbá-li někdo na fair play.³⁰⁸

I ty Times se přitom tuží,
jak rozkrájet tu lví kůži,
semhle díl a tamhle díl.
Jenže ten lev, páni zlatí,
nemíní svou kůži dáti
a zle vrčí na ten cíl.³⁰⁹

Zobrazení Spojených států amerických a Američanů je v podstatě shodné s výše uváděným pojetím Františka Krejčího. Amerika je v Bassových povídkách sice znázorněna jako země ohromného pokroku, ale také jako místo, kde jde všem jen o zisk³¹⁰ a kde se pracuje v nelidském tempu. Život je tím odosobněn a s lidmi je zacházeno spíše jako se stroji. O tom se můžeme přesvědčit v *Lidech z maringotek* (v povídce Podotknutí mistra těžké váhy). V již citované ukázce si zápasník stěžuje, že se v Americe musí pracovat příliš rychle a bez rozmyslu, i když člověka taková práce vůbec netěší a nemá ani čas promluvit

³⁰⁷ Bass, Eduard. *Rozhlásky*, s. 169. Rozhlásek je z roku 1935.

³⁰⁸ Tamtéž, s. 165.

³⁰⁹ Bass, Eduard. *Rozhlásky*, s. 235.

³¹⁰ Viz již zmiňovaná povídka Příhody cirkusového kapelníka.

si s lidmi kolem sebe. Hrdina povídky by byl na cizím kontinentu úplně ztracen, kdyby mu nepomohli ti nejchudší – američtí černoši.³¹¹

I na závěr této kapitoly můžeme tedy konstatovat, že pro autora není v jeho díle hlavní národnost nebo barva pleti, ale vzájemná láska, přátelství a spolupráce napříč kontinenty. Národy zobrazuje Bass jako rovnoprávné a nevyzdvihuje jeden nad druhý, byť by se jednalo o národ vlastní. Dokonce i ve složité a napjaté situaci třicátých a čtyřicátých let kladl důraz spíše na spolupráci Čechů a Němců než na posilování vzájemné nenávisti.

³¹¹ Viz Bass, Eduard. Podotknutí mistra těžké váhy, s. 154.

6 Závěr

Lidové noviny a novináři-spisovatelé v nich působící jsou jedním ze symbolů demokracie první republiky. Eduard Bass, který v *Lidových novinách* strávil více než dvacet let (a odešel jen z donucení), přispíval svými pracemi k rozvoji demokracie v československém státě podstatnou měrou. Jeho kabaretní, novinářskou i literární práci spojuje jedna linie – kritika lidských nectností, úředních přehmatů a naopak posilování národní, ale hlavně všelidské soudržnosti. Zmíněné linie si svým způsobem všimla i tato práce, přičemž se zaměřila na to, jak s ní souvisí zobrazování českého člověka a jeho povahy v části Bassových děl.

V teoretickém úvodu, který vycházel i z prací sociologů, bylo řečeno, že nelze přesně vědecky definovat povahu žádného národa, tedy ani českého. I český národ tvoří jen souhrn různorodých lidí, z nichž ani jednoho nemůžeme označit za typického Čecha. Přesto je důležitost zkoumání českého charakteru, české povahy nebo typických českých rysů obhajitelná, neboť bez ohledu na vědecké definice lidé o svém národu určitou představu mají a ve svém životě z ní často vycházejí. Tento poznatek mimo jiné dokládá fakt, že Bass ve svých dílech skutečně zobrazoval české ctnosti a neřesti, které jsme před rozbořem jeho děl definovali na základě zmíněných sociologických i jiných prací.³¹² Pokud může být popis národní povahy jen mlhavý a neurčitý, pak popis představ o národní povaze je naopak vcelku konkrétní.

Jaký tedy je český člověk v Bassově literárním díle? Jednotlivým aspektům české povahy se podrobně věnoval předcházející text, ale pokud bychom měli na závěr shrnout nejtypičtější rysy, je to zřejmě česká chytrost, pracovitost (v níž se chytrost projevuje všeučelností a českým „fortelem“), kulturnost duše, symbolizovaná kladným vztahem k hudbě, a důraz na budování a praktický život namísto zbytečného umírání. To jsme ovšem na typické české vlastnosti nahlíželi s úmyslem příslušníky národa ocenit, k čemuž čtenáře vyzývá román *Cirkus Humberto*. Stejně vlastnosti se ale mohou v jiných situacích projevit naopak jako české chytračení a neupřímnost, jen povrchní amatérství, nikoliv důkladná znalost, a přespřílišná opatrnost a neschopnost duchovního vzepětí, jak dokládá např. rozbor autorových satirických povídek. Snad jen vrozená láska k hudbě je faktem obvykle nezpochybňovaným, ačkoliv se zde na druhou stranu nejedná v pravém slova smyslu o lidskou vlastnost, ale spíše o zájmovou oblast.

³¹² Jsme si vědomi toho, že už výběr vlastností akcentovaných v sociologických pracích byl částečně ovlivněn znalostí Bassova díla a že „důkazy“ v těchto dílech se dají interpretovat různým způsobem. V nejobecnější rovině je ale míra shody tvrzení sociologů a obrazu Čecha ve spisovatelově díle stále velká.

Další myšlenkou akcentovanou v Bassových pracích je důležitost smyslu pro kolektiv (rodinný, pracovní i národní). Pokud jedinec vyniká nad ostatní a tím jim prospívá (postava Vaška v *Cirkuse Humberto*), je to v pořádku, pokud je ale vyniknutí prospěšné pouze pro daného jedince (postava Petříka v tomtéž díle), je většinou odsuzováno. Stejně můžeme hodnotit české chytračení, které není kritizováno jen v tom případě, že posiluje národní společenství, např. v tajném „odboji“ proti vládnoucí moci (a to za Rakousko-Uherska i za doby okupace).

Každá lidská vlastnost se může projevit dvojnásobem. Záleží na okolnostech a důsledcích pro ostatní. Bass tento fakt demonstroval převážně na postavách Čechů, protože byl českým spisovatelem a novinářem, který místní lidi dobře znal. Ale byl schopen zobrazit takto nečernobíle i příslušníky jiných národů. Nejvíce dokladů tohoto tvrzení nalezneme zřejmě v popisech mezinárodní společnosti v *Cirkuse Humberto*. Berwitzova neústupnost a tvrdohlavost se např. projevila vizionářsky (při cestě do Indie) i destruktivně (v době hospodářské krize).

Spíše než Češi jsou tématem Bassových prací lidé obecně, se svými dobrými i špatnými stránkami. Slabosti k člověku patří, jinak by nebyl skutečným člověkem a podobal by se stroji. Proto zřejmě působí postava dospělého (a v podstatě bezchybného) Vaška trochu „papírově“.³¹³ Bass v tomto smyslu ve svých dílech odsuzuje přes veškerý blahobyt Ameriku, která v cirkusové produkci nahradila krásu a kvalitu jednotlivého výkonu kvantitou (viz *Cirkus Humberto*) a lidskou práci často ponížila na mechanickou otročinu, kde je zaměření na výsledek tak velké, že si pracovníci ani nemají čas při práci popovídat (*Lidé z maringotek*, Podotknutí mistra těžké váhy).

Spisovatel zobrazoval vždy s větším pochopením lidi prosté než představitele vyšších vrstev. Zastává se také obyčejných lidí proti jakémukoliv aparátu. Ten často funguje právě jako symbol odlidštění. Důvod, proč se Bass staví za tyto lidi, formuluje František Buriánek: „Snad dovedl být tak blízký lidu, že byl novinářem, tj. člověkem srostlým denním stykem s životem, s lidmi a národem.“³¹⁴ Bassův vztah k obyčejným lidem můžeme demonstrovat i autorovými slovy, kterými se zamýšlí nad kvalitami literárního díla z hlediska kritiků a běžných čtenářů: „Možná že tímto vyznáním pohorším náročnou paní Kritiku, ale žiji přes třicet let ve styku s literaturou a dospěl jsem

³¹³ Jak bylo rozebíráno výše.

³¹⁴ Buriánek, František. Kázáníčka českému národu, s. 89.

k přesvědčení, že pokud jde o epickou prózu, je kritik tím blíží svému cíli, čím méně ohlušil v sobě prostý čtenářský instinkt.“³¹⁵

Bass se lidským slabostem vysmívá, často i velmi ostrou satirou, ale zároveň má lidi rád. Svými pracemi je nejednou vychovává, přičemž za důležité pokládá i to, aby se člověk uměl zasmát sám sobě. V jeho dílech je ovšem patrný posun od ostré satiry (práce psané hlavně v době první světové války a vzniku republiky) k humoru spíše laskavému, čehož je typickým příkladem *Cirkus Humberto*. Laskavější přístup k lidským slabostem, kterým je třeba se zasmát, nebyl dán jen dobou války, ve které román vyšel. A navzdory tomu, že téměř všechny kritiky chválí dílo za zobrazení Čechů v tom nejlepším světle, i v tomto románu můžeme nalézt drobné autorovy výtky, jež si v souvislosti s Čechy neodpustil. Jedná se např. o výše rozebíranou poznámku o náklonnosti (samu o sobě nezpochybňovanou) Čechů k hudbě, která se spokojí s Paganinim stejně jako s tahací harmonikou. Dalším příkladem může být někdy až přílišná konzervativnost zedníka Karase.

Nejvyšší hodnotou je pro spisovatele lidský život. Stejně jako jeho satira neměla být jen bořivá, bez příkladu vhodného k následování, tak také jeho dílo vyzývá spíše k životu a plné činnosti než k umírání. Ve výše rozebíraném kázáníčku je toho dokladem autorův vztah ke smrti za války v „koncentráku“ nebo „sekyrárně“. Ne snad, že by Bass pokládal tuto oběť a smrt za zbytečnou (z jeho díla vyznívá i důležitost oběti pro celek), ale přitakává i jinému způsobu „boje“ – vydržet a zachovat se pro časy příští. Ostatně celý jeho román je o budování a činném prospívání ostatním prací, ne smrtí. Smrt je v *Cirkuse Humberto* přirozená (věkem) nebo nešťastná při různých úrazech (což je ovšem riziko, s kterým cirkusovní umělci počítají). Málokdy je tu smrt zobrazována jako dobrodružná a heroická. Výjimkou je postava Čecha Vosátky, který zemře v daleké cizině v boji za svobodu. Jedná se ovšem o postavu, která se v mnohém vymyká (Bass ho oproti ostatním např. zobrazil jako člověka žijícího dobrodružstvím a humorem).

Důraz na všelidskost a mezinárodní spolupráci ale neznamená, že by spisovatel svůj vlastní národ nemiloval. Jako doklad slouží např. dopis, který psal 28. září 1938 své ženě Táně: „A teď vidím, že tu je nejlépe celý ten list skončit. Neboť jistě, že ztráta území neznamená ještě hrob národa. Táníčko milá, vím, žes už plakala a že si ještě popláčeš, ale prosím Tě, aby ses tomu nepoddávala. Je třeba se statečně postavit tváří v tvář každé situaci a zase a znovu a stále věřit: „...můj drahý národ český neskoná!“³¹⁶ Mimo jiné je

³¹⁵ Bass, Eduard. Věnováno čtenářům knihy CIRKUS HUMBERTO, s. 16.

³¹⁶ Bass, Eduard. *Moje kronika*, s. 261.

tato ukázka dokladem, co konkrétně pro Basse jako člověka láska k národu znamená – vyzývá ke statečnosti a víře v lepší budoucnost.

Bass spisovatel lásku a povinnost k národu ve svých pracích také zdůrazňoval. Odmítal ale pouze proklamovaná hesla a fráze, za kterými se může skrýt leccos nečestného (viz rozebírané povídky o nízkých úřednících státní služby, kteří by „ve jménu republiky“ málem umřeli hladu). Podobně jako Masaryk oceňuje Bass drobnou, každodenní, poctivou práci, která jediná může zaručit, že národ malý početně nebude automaticky i malý duchem.

Jeho drobná práce pro národ se projevovala tím, že za Rakousko-Uherska i nové republiky nemilosrdně kritizoval nepravosti ve společnosti a státní správě. Když se ve třicátých letech mezinárodní situace přiosťruje, bojuje (např. ve svých novinových rozhláscích), dokud může, proti nacistickému nebezpečí. Během okupace je i Bass ve svých publikačních možnostech značně omezen, ale sepisuje alespoň pro své čtenáře „únikové“ texty, např. s tématy české historie. A v této době zúročil i mnohaleté zkušenosti ve svém jediném, čtenáři milovaném a kritikou oceňovaném, románovém díle. I vlastním příkladem tedy beze zbytku naplňoval příkaz – místo planého stěžování si na poměry je třeba udělat pro národ a jeho kulturu vše, co se v dané chvíli dělat dá.

Česká společnost (a tedy i kultura a literatura) byla v době okupace značně omezována: „Německý okupační režim používal v protektorátu různých prostředků ideologických i mocenských, násilných i nenásilných, vykonával v rafinovaných i neskrývaně brutálních formách stále se zesilující nátlak na ‚usměrnění‘ českého života.“³¹⁷ Podle Jiřího Brabce se po rozčarování z Mnichova a s tím související určité demoralizace společnosti³¹⁸ zaměřili literáti právě na rozvoj české kultury. To jim bylo umožněno do konce roku 1941. Nacisté chtěli český život omezit, ale „díky značné kulturní aktivitě se naopak národní jednota upevnila, vnitřní krize a dezorientace byly do značné míry překonány“³¹⁹. Se začátkem roku 1942 se ale situace mění a nacistické úřady dle Brabce postihovaly „perzekucními a cenzurními opatřeními celou oblast kultury, legální podmínky byly velmi ztíženy, produkce nakladatelství byla značně redukována, divadla byla koncem války zavřena“³²⁰. Literatura byla v tomto období pro národní život velmi důležitá: „Mocenské zásahy okupantů a stále zesilující ideologická agrese způsobily neúplnost

³¹⁷ Brabec, Jiří. Česká literatura v letech 1939–1945. In Mukařovský, Jan a kol. *Dějiny české literatury IV. Literatura od konce 19. století do roku 1945*, s. 441.

³¹⁸ Tamtéž, s. 442.

³¹⁹ Tamtéž.

³²⁰ Tamtéž, s. 441.

a torzovitost národního života, v němž kultura a umění se musely mnohdy obírat úkoly, jaké měly za časů obrození.“³²¹

Spisovatelé podle Jiřího Brabce v té době ve své tvorbě zobrazovali jednak moderní apokalypsu a mezní situace³²² a na druhé straně literatura inklinovala k „obrazům integrity člověka a světa, k jistotám plynoucím z pevné vazby individua a společenství, jedince a dějin. [...] Často jde o okruh návratů k domovu, o tvorbu moderního národního mýtu a harmonických typů, jejichž vnitřní vyrovnanost a pevnost proti všem protivenstvím je interpretována jako ztělesnění určitých rysů národního charakteru (Bass, Drda aj.).“³²³ Typickým příkladem je dle Brabce právě román *Cirkus Humberto*.

Ester Nováková ve své monografii uvádí, že pro posílení národa spočívá hodnota historických románů vydaných v době protektorátu (tedy i *Cirkusu Humberto*) spíše v motivech domova, vlasti a národních dějin než v jednotlivých narážkách na protest proti nacistické moci.³²⁴ „Přímé odkazy a jinotaje jsou [...] zcela okrajové a z dnešního časového odstupu už mnohdy nejsme ani schopni odhalit aktuální souvislosti, které si protektorátní čtenáři mohli uvědomovat. Často šlo nepochybně rovněž o „přeinterpretování“, o vyhledávání druhoplánových náznaků i tam, kde ve skutečnosti nebyly – což je typický průvodní jev každé totalitní epochy.“³²⁵

Přesto se můžeme v Bassově díle vydaném za války pokusit některé jinotaje najít. Opravňuje nás k tomu Bassem zobrazované a v této práci rozebírané typické chytráctví českých lidí, kteří se právě v době okupace nebo jiného útlaču zaměřili na „tichý odboj“. Posilovalo je přitom společné vědomí, že částečně obešli cenzuru. Tuto českou vlastnost popisuje Bass např. v povídkách z dob Rakousko-Uherska (Těžký případ: Historie z anno 1917) nebo ve zmiňované práci o uctívání sv. Judy, vydané až po 2. světové válce. Podle Basse jde o pro Čechy příznačný způsob, jak se vyrovnat s násilím, na něž jejich síly nestačí.

Jako útěcha pro čtenáře mohla znít např. Bassova často zmiňovaná myšlenka, že vše, co má nějakou cenu, je vykoupeno obětí a úsilím. Pouze problémy a překonanými nebezpečími je člověk posilován. Bassův osobní postoj k tomuto tématu mimo jiné vyplývá z dopisu, ve kterém píše H. Boettingerovi o práci ve *Světozoru*: „Mluvím s Vámi o těchto věcech otevřeně, protože bych rád, abyste právě Vy věděl, že nemyslím jen

³²¹ Brabec, Jiří. Česká literatura v letech 1939–1945. In Mukařovský, Jan a kol. *Dějiny české literatury IV. Literatura od konce 19. století do roku 1945*, s. 443.

³²² Tamtéž.

³²³ Tamtéž.

³²⁴ Viz Nováková, Ester. *Český historický román v období protektorátu*, s. 365.

³²⁵ Tamtéž, s. 365–366.

na přítomnost, ale chci budovati a buduji listu i budoucnost. Věřím v solidní a těžce vykupovanou práci. Lehce nadhozené a odflinknuté věci jsou jepice. Co má hodnotu, musí se vytvářet a rodit s bolestmi. Kumštem přitom je tyto bolesti a těžkosti zakrýt a budit dojem lehké improvizace.“³²⁶ Bassova postoj, který se rozhodně netýkal jen práce v novinách, si všímá i Mojmir Grygar: „Na těchto křivolakých cestách čekají člověka mnohá nebezpečí. Nelze se jim však předem vyhnout; kdo chce prožít život plný a plodný, musí podstoupit riziko zbloudění i předčasného pádu. Bez toho by nebylo ani skutečného vítězství, ani opravdové životní katarze, jež přináší klid zmoudření a odstup zasvěceného poznání. Tato morálka životního kladu zazněla za války velmi aktuálně a povzbudivě a Bass ji dovedl různými jinotajnými narážkami a poznámkami zvýraznit.“³²⁷

Následující vybrané ukázky můžeme tedy chápat jako poselství spisovatele čtenářům:

„Ubohý, ubohý hochu, já chápu tvou bolest. A nemohu ti ji utišit žádným balzámem. Zavrheš štěstí a nezískáš nic než trudnou starost. Ani jmění tě nečeká, ani pohodlí, ani klid a bezpečnost osudu, jen zápas, zápas, zápas. Ale tak teprve najdeš sám sebe.“³²⁸

„A po vteřině mlčení jím najednou zabouřila vzteklá hořkost. ‚Velmocem se zase sběhly sliny na kořist. Svobodné státy v zámoří je vábí a lákají. Zase se půjde loupit a vraždit ve jménu civilizace a pořádku [...]‘.“³²⁹

„Katastrofy patrně odvrátit nemůžeme, ale žádná není toho druhu, aby ji odhodlaná lidská vůle nemohla překonat. Každá pohroma jen probudí a upevní bratrství lidského rodu. Rány Karlova mostu budou zaceleny, jeho slavná krása obnovena.“³³⁰

„A patrně v tom je skutečná lidská velikost: nepodlehnout přívalu vybouřeného citu a stát tváří v tvář katastrofě s rozvahou a s vědomím odpovědnosti za lidský život.“³³¹

Jako poselství čtenářům jistě působil i fakt, že v době teorií o nadřazenosti árijské rasy a německého národa nezobrazoval Bass v románu Čechy jako méněcenné, právě naopak: „Toto láskyplné pohlazení prostého českého člověka, skryté v díle s tematikou

³²⁶ Bass, Eduard. *Moje kronika*, s. 182.

³²⁷ Grygar, Mojmir. *Manéž – jeviště světa*. In Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. Praha: Československý spisovatel, 1966, s. 186.

³²⁸ Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*, s. 258.

³²⁹ *Tamtéž*, s. 188.

³³⁰ *Tamtéž*, s. 347.

³³¹ Bass, Eduard. *Neznámá paní*. In *Kázáníčka*, s. 53.

na pohled únikovou, mělo v protektorátních poměrech velkou povzbudivou sílu a zůstalo dodnes krásným svědectvím Bassova hrdého a demokratického vlastenectví.³³²

O to zajímavější je fakt, že ve vypjaté předválečné a válečné době se (až na výjimky) spisovatel nedopouští apriorního odsudku příslušníků německého národa. Je sice pravda, že v *Cirkuse Humberto* jistě nemohl zobrazit nesnášenlivost Čechů a Němců, ani kdyby býval chtěl, ale měl autorskou svobodu v tom, jaké národnosti nechá ve svém díle figurovat. Bass zvolil za ředitele cirkusu Němce Berwitze. Zobrazil ho jako každého jiného člověka, s chybami a přednostmi, tedy rozhodně ne jako postavu zápornou. V cirkuse ho po ochrnutí litují jako kolegu, kterému se stalo neštěstí. Je obdivuhodné, že Bass v době protektorátu (národního ohrožení) dokázal akcentovat hlavně tuto mezinárodní, všelidskou solidaritu.

A tím se dostáváme k nejdůležitější myšlence Bassova díla. Autor ve svých pracích nade vše klade humanitu. Lidskost je pro něj požadavkem zcela zásadním, proto nemůže nikdy vyvyšovat jeden národ nad druhý. Zaměřit se na všelidskou spolupráci a nezapomínat přitom na konkrétního jedince je tedy hlavní poselství, které ze spisovatelova díla vyplývá.

³³² Hájková, Alena. Bass – románový epik, s. 508.

7 Seznam použité literatury a pramenů

Prameny

- Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*. Praha: Fr. Borový, 1941.
- Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*. Praha: Československý spisovatel, 1953.
- Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*. Praha: Československý spisovatel, 1959.
- Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*. 19. vydání. Praha: Československý spisovatel, 1978.
- Bass, Eduard. *Divoký život Alexandra Staviského*. Praha: Melantrich, 1973.
- Bass, Eduard. *Kázáníčka*. Praha: Kentaur/Polygrafia, 1993.
- Bass, Eduard. *Klapzubova jedenáctka*. Praha: Albatros, 1969.
- Bass, Eduard. *Křižovatka u Prašné brány*. Praha: Jan Pohořelý, 1947.
- Bass, Eduard. *Kukátko*. Uspořádal Vladislav Maděra. Praha: Symposium, 1970.
- Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1963.
- Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. Praha: Československý spisovatel, 1966.
- Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. 11. vydání. Praha: Československý spisovatel, 1983.
- Bass, Eduard. *Moje kronika*. Uspořádaly Marie Krulichová a Milena Vinařová. Praha: Československý spisovatel, 1985.
- Bass, Eduard. *Na lodi za pohádkou*. Praha: Státní nakladatelství dětské knihy, 1969.
- Bass, Eduard. *Povídky*. Uspořádal Adolf Branald. Praha: Československý spisovatel, 1956.
- Bass, Eduard. *Rozhlásky*. Uspořádal Adolf Branald. Praha: Československý spisovatel, 1957.
- Bass, Eduard. *Šest děvčat Williamsonových a jiné historky*. Praha: František Borový, 1930.
- Bass, Eduard. *To Arbes nenapsal, Vrchlický nebánil...* Uspořádal Adolf Branald. Praha: Československý spisovatel, 1958.
- Bass, Eduard. *Umělci, mecenáši a jiná čeládka*. Praha: Alois Srdce, 1930.
- Bass, Eduard. Věnováno čtenářům knihy CIRKUS HUMBERTO. In Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. Praha: Československý spisovatel, 1983, s. 15–17.

Odborná literatura

- Blahynka, Milan a kol. *Čeští spisovatelé 20. století: slovníková příručka*. Praha: Československý spisovatel, 1985.
- Bláha, Inocenc Arnošt. *O české národní povaze*. Separát z: *Morava*, 1926, ročník 2, č. 5.
- Brabec, Jiří. Česká literatura v letech 1939–1945. In Mukařovský, Jan a kol. *Dějiny české literatury IV. Literatura od konce 19. století do roku 1945*. Praha: Victoria Publishing, 1995, s. 441–501.
- Branald, Adolf. Povídkář Eduard Bass. In Bass, Eduard. *Povídky*. Uspořádal Adolf Branald. Praha: Československý spisovatel, 1956, s. 365–371.
- Branald, Adolf. V Bassově klíči. In Bass, Eduard. *To Arbes nenapsal, Vrchlický nebásnil...* Uspořádal Adolf Branald. Praha: Československý spisovatel, 1958, s. 198–207.
- Brunner, Jiří. „Eduard Bass a V. H. Brunner“. *Kytice*, 1946, roč. 1, s. 516–519.
- Buriánek, František. Kázáníčka českému národu. In Buriánek, František. *O současné české literatuře*. Praha: Československý spisovatel, 1982, s. 89–90.
- Černý, František. Bassův Cirkus Humberto. In Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*. Praha: Československý spisovatel, 1953, s. 507–513.
- Černý, Václav. „Eduard Bass: Cirkus Humberto“. *Kritický měsíčník*, 1941, roč. 4, č. 1, s. 245–247.
- Červený, Jiří. *Červená sedma*. Praha: Orbis, 1959.
- Česal, Jiří, Hudema, Marek. Jazyk, společnost a národní „mentalita“. In Havelka, Miloš a kol. *Skupinové mentality*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2002, s. 65–79.
- Dostál, Josef. „Eduard Bass: „Křižovatka u Prašné brány““. *Kritický měsíčník*, 1948, roč. 9, č. 1–2, s. 142–143.
- Eduard Bass*. Praha: Albatros, 1976.
- Eduard Bass známý, neznámý: metodický materiál ke 100. výročí narození umělce*. Sestavila Dagmar Perstická. Brno: Státní vědecká knihovna, 1987.
- Götz, František. Román z cirkus. In Götz, František. *Literatura mezi dvěma válkami*. Editorka Milada Chlěbcová. Praha: Československý spisovatel, 1984, s. 208–211.
- Grygar, Mojmir. O všednosti a zázračnosti manéže. In Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury a umění, 1963, s. 7–19.

- Grygar, Mojmír. Manéž – jeviště světa. In Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. Praha: Československý spisovatel, 1966, s. 185–188.
- Havelka, Miloš. *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989*. Praha: Lidové noviny, 2001.
- Havelka, Miloš. Historické a systematické předpoklady tematizace problému mentalit v sociologii. In Havelka, Miloš a kol. *Skupinové mentality*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2002, s. 10–33.
- Havelka, Miloš a kol. *Skupinové mentality*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2002.
- Hájková, Alena. Bass – románový epik. In Bass, Eduard. *Cirkus Humberto*. Praha: Československý spisovatel, 1959, s. 505–510.
- Hájková, Alena. Eduard Bass. In Blahynka, Milan a kol. *Čeští spisovatelé 20. století: slovníková příručka*. Praha: Československý spisovatel, 1985, s. 19–22.
- Heřman, Milan. „O českém jazyku a literatuře v Bassových Kázáníčkách“. *Knihy a čtenáři*, 1946, roč. 6, č. 16, s. 233–237.
- Chalupný, Emanuel. *Národní filosofie československá, díl I. Národní povaha*. Praha: vlastním nákladem, 1935.
- Khás, Ladislav. „Jak se stavěl Cirkus Humberto“. *Nový život*, 1957, č. 9, s. 984–987.
- Korecká, Helena. Eduard Bass. In Bass, Eduard. *Lidé z maringotek*. Praha: Československý spisovatel, 1983, s. 7–11.
- Kotek, Josef. U zdrojů českého kabaretního humoru. In *Smích Červené sedmy: ze zlaté doby českého kabaretu 1910–1922*. Sestavili Jaromír Kazda a Josef Kotek. Praha: Československý spisovatel, 1981, s. 9–19.
- Kovářna, František. *Česká střízlivost a český pathos*. Praha: Václav Petr, 1939.
- Krejčí, František Václav. *Češství a evropanství: úvahy o naší kulturní orientaci*. Praha: Orbis, 1931.
- Krulichová, Marie, Vinařová, Milena. Eduard Bass známý a neznámý. In Bass, Eduard. *Moje kronika*. Uspořádaly Marie Krulichová a Milena Vinařová. Praha: Československý spisovatel, 1985.
- Mahen, Jiří. *Kniha o českém charakteru*. Vyškov: František Obzina, 1924.
- Masaryk, Tomáš Garrigue. *Česká otázka, Naše nynější krize, Jan Hus*. Hlavní redaktor Jiří Brabec. Praha: Masarykův ústav Akademie věd ČR, 2000.
- Mocná, Dagmar a kol. *Encyklopedie literárních žánrů*. Praha: Paseka, 2004.

- Mrkvička, Otakar. Eduard Bass – rozhláskář. In Bass, Eduard. *Rozhlásky*. Uspořádal Adolf Branal. Praha: Československý spisovatel, 1957, s. 359–366.
- Mukařovský, Jan a kol. *Dějiny české literatury IV. Literatura od konce 19. století do roku 1945*. Praha: Victoria Publishing, 1995.
- Nováková, Ester. *Český historický román v období protektorátu*. Brno: Akademické nakladatelství CERM, 2012.
- Novotný, Miloslav. „Padesátka Eduarda Basse“. *Literární noviny*, 1948, roč. 17, č. 1–2, s. 10–12.
- Olbracht, Ivan. „Eduard Bass: Fanyinka“. *Právo lidu*, 1917, roč. 26, č. 171, 2. příloha *Práva lidu*, s. 1.
- Opelík, Jiří. Eduard Bass. In Forst, Vladimír a kol. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. I, A–G*. Praha: Academia, 1985, s. 155–156.
- Patočka, Jan. *Co jsou Češi: Malý přehled fakt a pokus o vysvětlení*. Praha: Panorama, 1992.
- Peroutka, Ferdinand. *Jací jsme*. Praha: Fr. Borový, 1934.
- Polan, Bohumil. „Cirkusová epopej Eduarda Basse“. *Lidové noviny: Literární neděle*, 1941, roč. 7, č. 36, s. 9.
- Polan, Bohumil. „Bassův povídkový dodatek k Cirkusu Humberto“. *Lidové noviny: Literární neděle*, 1942, roč. 8, č. 30, s. 4b.
- Pytlík, Radko. Bass Eduard. In Pytlík, Radko. *Malá encyklopedie českého humoru*. Praha: Československý spisovatel, 1982, s. 22–24.
- Pytlík, Radko. *Malá encyklopedie českého humoru*. Praha: Československý spisovatel, 1982.
- Roubík, František. „Ed. Bass: Čtení o roce osmačtyřicátém“. *Český časopis historický*, 1940, roč. 46., s. 313–315.
- Smích Červené sedmy: ze zlaté doby českého kabaretu 1910–1922*. Sestavili Jaromír Kazda a Josef Kotek. Praha: Československý spisovatel, 1981.
- Thiele, Vladimír. „Bassova knihovna svědčí“. *Zlatý máj*, 1961, roč. 5, č. 11, s. 485–486.
- Všetička, František. „Hajitel amatérismu“. *Zlatý máj*, 1961, roč. 5, č. 11, s. 481–485.